

Харківський національний університет імені В.Н Каразіна

Історичний факультет

Кафедра Історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

На тему «Образи Н.Махна в українській літературі, театрі та кіно ХХ-ХХІ ст»

Виконав: студент ІV курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки(спеціальності)
032 «історія та археологія»
Величенко Ярослав Віталійович

Керівник: к.і.н.,доц.
Журавльов Денис Володимирович

Рецензент: к.і.н., доц./д.і.н., проф
...П.І.Б....

Харків - 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ НЕСТОРА МАХНА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ, ТЕАТРІ ТА КІНО ХХ-ХХІ СТ.....	6
1.1. Загальна характеристика політичної діяльності Нестора Махна.....	6
1.2. Специфіка творів які відображають образ Н. Махна.....	18
РОЗДІЛ 2. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБРАЗУ МАХНОВЩИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ, ТЕАТРІ ТА КІНО ХХ-ХХІ СТ.....	27
2.1. Махновщина, як символ анархістського руху.....	27
2.2. Відображення махновщини в українській літературі, театрі та кіно ХХ- ХХІ ст.....	40
РОЗДІЛ 3. СТВОРЕННЯ ПОРТРЕТУ «БАТЬКА» МАХНА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ, ТЕАТРІ ТА КІНО ХХ-ХХІ СТ.....	47
3.1. Трансформація портрету «батька» Махна в українській літературі, театрі та кіно ХХ-ХХІ ст.....	47
3.2. Відображення портрету «батька» Махна в українській літературі, театрі та кіно ХХ-ХХІ ст.....	59
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	84

ВСТУП

Актуальність теми. Діяльність видатного військового представника Н. Махна після закінчення Української революції зазвичай не отримує достатньо уваги в літературі на цю тему. Це пояснюється тим, що останні роки життя Нестора Махна були сповнені суперечок, особистих трагедій і політичних битв з різними емігрантськими групами, які намагалися приховати роль махновського руху в революції або спотворити події.

Крім того, розвідувальні служби деяких країн намагалися залучити Махна на свій бік для вирішення своїх завдань. Коли спроби домовитися з колишнім командиром РПАУ не принесли успіху, його намагалися примусово виселити з країн, де він проживав.

Сама еміграційна діяльність Нестора Махна, його зусилля згуртувати різні політичні сили та лідерів української еміграції, безсумнівно, потребують більш детального дослідження як важлива частина відродження забутих сторінок військово-політичної історії України.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що в контексті сучасних процесів децентралізації та народовладдя, які набувають важливості в Україні, вивчення історичного досвіду формування та розвитку анархо-махновської республіки під час національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. є надзвичайно важливим і актуальним.

Стан наукового дослідження. Варто відзначити, що історична постать одного з активних учасників революційних подій 1917-1921 років, Нестора Махна, з моменту проголошення незалежності України викликала значний інтерес українських істориків. У цьому контексті слід, передусім, згадати монографічні дослідження В. Верстюка, В. Волковинського, Л. Яруцького, які без ідеологічних упереджень спробували дати всебічну об'єктивну оцінку діяльності цього визнаного лідера анархістського руху в Україні. Зазначені автори, зазвичай, намагаються новим підходом, без попередньо сформованих уявлень і стереотипів, показати участь Н. Махна у революційних подіях

початку ХХ століття, його неупомні пошуки і боротьбу за щасливу долю українського селянства. Окремі аспекти революційної діяльності Н. Махна також знайшли своє відображення в наукових статтях та спогадах його соратників і сучасних науковців.

Об'єктом дослідження – наукові праці та інші наративні джерела, які розкривають образи Н.Махна в українській літературі, театрі та кіно ХХ-ХХІ ст.

Предметом дослідження є образи Н.Махна в українській літературі, театрі та кіно ХХ-ХХІ ст.

Метою є теоретичне дослідження образів Н.Махна в українській літературі, театрі та кіно ХХ-ХХІ ст.

Відповідно до поставленої мети було визначено дослідницькі **завдання**:

- дати загальну характеристику політичної діяльності Нестора Махна;
- з'ясувати специфіку творів які відображають образ Н. Махна;
- дослідити махновщину, як символ анархістського руху;
- надати відображення махновщини в українській літературі, театрі та кіно ХХ-ХХІ ст.;
- визначити трансформацію портрету «батька» Махна в українській літературі, театрі та кіно ХХ-ХХІ ст.;
- дослідити відображення портрету «батька» Махна в українській літературі, театрі та кіно ХХ-ХХІ ст.

Хронологічні межі дослідження – з появою джерел і літератури про махновський рух і його очільника, починаючи з документа про дату народження Нестора Івановича і до 2020 року включно, була можливість відстежити зростання джерельного масиву, накопичення історичних знань і виявлення особливостей їх науково-теоретичного наповнення на різних етапах історіографічного процесу.

Наукова новизна дослідження зводиться до наступного: проведено всебічний та комплексний аналіз більшості наукової літератури про

повстанський рух під керівництвом Н. Махно, використовуючи слов'янські та романо-германські мови. Виявлено сучасний стан та напрями подальших досліджень теми в історичному та історіографічному контекстах. Окремо проаналізовано сучасну історіографічну розробку наукової літератури з історії махновського руху. Проведено комплексний порівняльний аналіз історіографії повстанського руху під керівництвом Н. Махна в країнах Заходу з урахуванням ідеологічних уподобань та методологічних підходів авторів.

Практичне значення одержаних результатів роботи проведено всебічний та комплексний аналіз більшості наукової літератури про повстанський рух під керівництвом Н. Махно, використовуючи слов'янські та романо-германські мови. Виявлено сучасний стан та напрями подальших досліджень теми в історичному та історіографічному контекстах. Окремо проаналізовано сучасну історіографічну розробку наукової літератури з історії махновського руху. Проведено комплексний порівняльний аналіз історіографії повстанського руху під керівництвом Н. Махна в країнах Заходу з урахуванням ідеологічних уподобань та методологічних підходів авторів.

Публікації.

Структура дослідження підпорядкована сформульованим меті й завданням роботи, визначена логічною послідовністю у хронологічному, географічному та тематичному вимірі. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури (77 позицій). Загальний обсяг дослідження становить 89 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ НЕСТОРА МАХНА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ, ТЕАТРІ ТА КІНО ХХ-ХХІ СТ.

1.1. Загальна характеристика політичної діяльності Нестора Махна

У контексті порушеної нами проблеми слід насамперед зазначити, що в українських національно-визвольних змаганнях у 1917-1921 роках активно брали участь різні політичні партії, громадські організації та товариства. Особливе місце серед них посідали представники анархістського руху. За визначенням науковців, анархізм – це суспільно-політичний рух, який заперечує державу та будь-яку політичну владу, проголошує необмежену свободу особистості, а державу вважає виключно органом насильства, джерелом суспільних негараздів.¹

У молодості Нестор Махно приєднався до однієї з гілок анархізму і став членом «Союзу незаможних селян», який діяв на Катеринославщині в 1906-1908 роках. Всупереч думкам і настановам визнаних ідеологів анархістського руху П.-Ж. Прудон і М. Бакунін – цей осередок анархістів вважав себе продовжувачами славетних козацьких традицій і вольностей легендарної Запорізької Січі. За участь у розкраданні майна поміщиків і багатіїв, що здебільшого супроводжувалося пограбуваннями та вбивствами, неповнолітній Н. Махно у 1910 р. за вказівкою П. Столипіна був засуджений на довічну каторгу, яку відбував у 1911-1917 у московській Бутирській тюрмі. Тут він наполегливо присвятив себе самоосвіті і постійно спілкувався з відомим російським анархістом П. Аршиновим (Маріним). Завдяки цьому Н. Махно добре засвоїв основні теоретичні положення анархізму і став переконаним анархо-комуністом.

1. Словник іншомовних слів / укл. Л.О. Пустовіт та ін. К.: Довіра, 2000. С. 76.

Представники цієї течії анархістського руху сповідували доктрину, розроблену в кінці XIX ст. її керівник П. Кропоткін. Анархо-комуністи вважали страйки та індивідуальний терор універсальними засобами боротьби з державними установами та установами. Майбутнє суспільство вони вважали союзом («федерацією») вільних громад («комун»), об'єднаних вільним договором, де кожна людина має отримати необмежені можливості для самовдосконалення та розвитку. Після перемоги соціалістичної революції в Росії в жовтні 1917 їх першочерговим завданням була експропріація всього, що давало можливість експлуатації трудящих мас. Крім того, анархо-комуністи передбачали встановлення прямого обміну товарами і так звану інтеграцію праці (обробка землі як селянами, так і міським населенням, поєднання розумової та фізичної праці тощо). На їхню думку, земля повинна належати тим, хто її обробляє, але не може бути приватною власністю. Анархо-комуністи відкидали будь-які форми влади, включаючи диктатуру пролетаріату. Вони називали себе «хлібними людьми» (від назви свого друкованого органу «Хліб і воля».²

Після Лютневої (1917 р.) революції в Росії і повалення самодержавства Н. Махно, звільнившись із в'язниці, повертається на Катеринославщину в рідне село Гуляйполе, де займається активною революційною діяльністю. Обраний головою повітової ради, він підписує указ про конфіскацію поміщицької землі та справедливий розподіл її між селянами. На початку грудня 1917 року в Катеринославі як делегат Гуляйпольської ради Махно взяв участь у роботі губерньського з'їзду рад представників робітничих, селянських і солдатських. У січні 1918 р. Н. Махно залишив посаду голови повітової управи, але незабаром очолив Гуляйпольський ревком, що складався з анархістів і лівих соціальних діячів.

Навесні і влітку 1918 року Махно брав активну участь в організації та організації ряду анархістських конференцій у Таганрозі, Саратові та Москві. Крім спілкування з відомими російськими анархістами, в цей період він

²Енциклопедія історії України у 10 Т. Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003 С. 77.

зустрічався і проводив політичні дискусії з лідерами більшовицької партії В. Леніним, Л. Троцьким, Ю. Свердловим і Г. Зінов'євим. У липні 1918 р. нелегально повернувся в Україну, де восени того ж року організував невеликий повстанський селянський загін, який вів активну боротьбу проти уряду гетьмана П. Скоропадського, місцевих поміщиків та німецько-австрійських окупантів. 16 жовтня 1918 року махновцям вдалося захопити Гуляйполе, де вони оголосили про відновлення радянської влади та початок повстання «робітників і селян проти душителів і катів української революції - австро-німецьких гайдамаків».

На думку вітчизняного історика В. Волковинського, саме цю дату слід вважати початком масового українського повстанського руху – махнівщини, а після бою в Дібрівському лісі, під час якого Н. Махно виявив особливу хоробрість і риси справжнього національного лідера, повсталі селяни називали його своїм «батьком».³

Українська анархістська організація «Набат» здійснювала ідеологічне обґрунтування махновського режиму. Був заснований у листопаді 1918 року з метою активізації анархістського руху та реалізації його ідей на практиці. До керівного органу «Набати» обрано В. Воліна, М. Мрачного, А. Коротовича, Ю. Гутмана та Джа. «Набат» мав оперативну авіаційну групу для організації терору та повстання в Україні, але займався переважно агітацією та пропагандою, розповсюджуючи серед населення десятки своїх газет, а також брошури, листівки та заяви. Вони пропагували анархічні ідеї безправного комуністичного суспільства, організовуючи та здійснюючи третю соціальну революцію.

У здійсненні своїх планів «набатівці» особливо великі надії покладали на масовий селянський повстанський рух, з яким у січні 1919 р. встановили тісні стосунки. Створивши у серпні 1919 р. Революційну повстанську армію України (махновців), вони намагалися не тільки для поширення своїх ідей

³Енциклопедія історії України у 10 Т: Т. 6. Ла - Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. С. 560-561.

серед свого особового складу, а й для підпорядкування повстанців та їх лідера Н. Махна. Проте «Батько» досить скептично ставився до нових ідейних однодумців. Проте очолити свою Ревійську Раду він довірив лідерам «Набата» - В. Воліну (1919), а згодом - А. Барону (1920). Коли «набатовці» спробували повністю підпорядкувати «батька» собі, Н. Махно, головними цінностями якого були особиста свобода і незалежність, не визнаючи жодного політичного тиску, вигнав зі своєї армії В. Воліна та А. Барона. У відповідь на це у вересні 1920 р. на своїй черговій конференції «набатисти» піддали ці дії Н. Махна нищівній критиці та гучно заявили, що відтепер він уже не анархіст.⁴

Однак зазначимо, що в наступний період, незважаючи на цей конфлікт, «набатовці» все ж намагалися не розривати з махновським режимом. У жовтні 1920 р. вони повернулися до армії Н. Махна, де продовжували пропагувати свої ідеї до її остаточної ліквідації в 1921 р.

Незважаючи на нещадну збройну боротьбу з численними ворогами, які з усіх боків оточили армію повстанців, Махно не знехтував ідеєю створення на підконтрольній йому території анархо-махновської республіки. Вона знайшла своє конкретне відображення в його численних виступах, резолюціях повстанських з'їздів і, насамперед, у декларації «Революційної повстанської армії України (махновців)» від 20 жовтня 1919 року.

У цьому документі була викладена політична програма Н. Махна. Вона була спрямована проти радянської влади, яку махновці вважали «останньою владою в історії Росії». Зокрема, у декларації різко засуджувалася політика «воєнного комунізму» з усіма її негативними наслідками для українського селянства. Проголошувалася також необхідність захисту села від експлуатації і поневолення містом, від неминучого наступу промисловості на сільське господарство. У цьому контексті варто зазначити, що, за свідченнями очевидців, Н. Махно постійно наголошував, що міста є анахронізмом у житті вільних людей, а тому приречені на неминучу загибель. На його думку, будь-

⁴Енциклопедія історії України у 10 Т: Т. 7. Мл - О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. С. 145.

яка влада, проголошена в місті, ворожа селянам, подібно до влади держави, що експлуатує їх працю.⁵

Н. Махно та його соратники, як захисники українського селянства, у своїй політичній програмі вимагали не лише передачі йому всієї землі, а й права селян розпоряджатися результатами своєї праці.

Автори махновської декларації рішуче виступали проти керівної ролі Комуністичної партії в Україні, звинувачували її в незаконному захопленні та узурпації державної влади. У прийнятій декларації насамперед підкреслювалося, що більшовицька партія «сама по собі абсолютно безсила в справі виконання великих завдань соціальної революції і разом з тим паралізує вільну творчу діяльність трудящих мас». Творці декларації підкреслювали, що саме ця правляча партія взяла в свої руки все економічне і соціальне життя, створила нові політичні та економічні привілеї, «вбивши соціальну революцію» від коренів».⁶

Як відомо, Махно вимагав від більшовиків передачі узурпованої ними влади багатосторонній Раді, обраній трудящими масами. Він рішуче виступав проти структурної ієрархії рад, їх централізації та диктату центральної влади над її нижчими верствами. На його думку, для ефективного управління країною необхідне лише ефективне функціонування «народних» органів – волосних, повітових і міських рад, які б не виконували політичних функцій, а займалися виключно вирішенням економічних і технічних проблем. достатній.

У цьому контексті у згаданій декларації зазначалося, що «для організованого налагодження нового господарсько-громадського життя вільні селяни і робітники, природно, створюють свої громадсько-політичні організації, волосні комітети чи ради, усілякі товариства, громадсько-політичні організації. кооперативи, гірничодобувні, расові та расові комітети, залізничні, поштово-телеграфні та інші організації... Ці організації

⁵Грицак Я.Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: Навч. посібник. К.: Генеза, 1996. С. 149.

⁶Декларація Революційно-повстанської армії України (махновців). Олександрівськ, 1919.

створюють зверху вниз об'єднуючі органи у вигляді економічних рад, які виконують технічну роль регулювання соціального та економічного життя у великих масштабах. ... Вони утворюються, у разі потреби, на громадських засадах. У декларації підкреслювалося, що ці ради «в жодному разі не можуть бути політичними інституціями, які керують певними політичними особами чи партіями... Вони мають бути лише дорадчими та виконавчими органами, регулюючими жвава господарська діяльність на місці».⁷

Варто зазначити, що на території, яка перебувала під надійним контролем повстанської армії Махнова, на практиці послідовно застосовувалися принципи реального народного самоврядування, проголошені Н. Махном. За словами українського історика Я. Грицака, в поведінці та уявленнях про соціальну справедливість махновців легко вгадувалися давні традиції низового козацтва та гайдамацького краю.⁸ Подібну оцінку можна побачити в багатьох документах, які доставлялися з півдня України командуванню Червоної Армії. Так, у звіті Вищої військової інспекції УСРР від березня 1919 р. зазначено, що «частини батька Махна сильно пройняті духом і тенденціями відчайдушного Запоріжжя».⁹ О. Коллонтай залюбки називав Гуляйполь «справжнім Січком», а Л. Каменєв вважав цей край своєрідною «українською картиною XVII ст.». Лідери «Набата» добре знали про надмірні амбіції та самозакоханість Н. Махна, тому улесливо називали його «великим анархістом», «другим Бакуніним», підкреслюючи, що лідер російських анархістів П. Кропоткін вже знав гуляйпольського селянського батька як свого послідовника.¹⁰

До сказаного доречно додати, що, будуючи безвладну анархічну республіку, її «батько» на практиці справді намагався органічно поєднати два свої соціально-політичні ідеали: анархію та Запоріжжя. Не випадково Н.

⁷Історія України: Джерельний літопис. К.:КВІЦ. 2012. С. 461.

⁸Грицак Я.Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: Навч. посібник. К.: Генеза, 1996. С. 149.

⁹Грицак Я.Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: Навч. посібник. К.: Генеза, 1996. С. 149.

¹⁰Волковинський В.М. Батько Махно. К.: Товариство «Знання» України, 1992. С. 17.

Махно у своїх спогадах без гордості називає збори гуляйпольських селян 1917 року справжньою Зазарозькою Січчю.

Конкретним підтвердженням демократії та свободи політичних думок було те, що в анархічній республіці М. Махна друкувалося понад десяток газет багатовекторної ідеологічної спрямованості. Єдине, що було заборонено представникам інших політичних сил, – це створювати органи влади. У цьому питанні ініціатива повністю належала анархістам. З їхніх представників формувалася революційно-військовий рада, який здійснював загальне керівництво всіма справами. Крім того, було створено ділові комісії (аналоги міністерств) та культурно-просвітницький відділ, який відповідав за ідеологічну пропаганду та просвітництво.

Втім, повної відсутності владної бюрократії навіть анархістам у проголошеній ними республіці остаточно уникнути не вдалося. У містах їм довелося призначати комендантів, які служили сполучною ланкою між армією та міщанами, а також інформували місцеве суспільство про важливі заходи, що відбувалися в межах проголошеної республіки. Виконуючи основні положення своєї програми, М. Махно ще у серпні 1919 р. зібрав офіційні документи всіх великих поміщиків та колоністів підконтрольної йому території, провів інвентаризацію їхніх земель та розділив ці землі між селянами для кожного члена сім'ї.¹¹

Зазначимо, що у економіці анархо-махновської республіки панував повний лібералізм, її території було дозволено вільне обіг будь-яких грошових знаків - царських рублів, купюр білих чи петлюрівців. У таких обставинах учасники фінансових операцій самі на свій розсуд встановлювали як цінність грошей, так і вартість товарів та наданих послуг. Ринок був також вільний і не регулювався жодними указами, постановами чи розпорядженнями. У межах проголошеної махновцями республіки панувало дрібне підприємництво. На відміну від великих промислових підприємств,

¹¹Панасенко Ю. Махновський рух на Гуляйпільщині / Україна: історія, культура, пам'ять. К.: ІВЦ Ви-во «Політехніка», 2009. С. 195.

які в умовах війни не могли налагодити ефективне виробництво через відсутність необхідної сировини та ринків збуту, дрібні та середовищ.

Підприємці зуміли швидко пристосуватися до запропонованого махновцями вільного ринкового механізму. Слід зазначити, що у промисловості зберігався і приватний сектор. Зокрема, у Гуляйполі на місцевому машинобудівному заводі продовжувала керувати колишня адміністрація, яка у разі потреби вирішувала виробничі проблеми разом із робочою профспілкою. За домовленістю з нею працю робітників на заводі оплачували борошном із місцевого млина.

Слід зазначити, що в економіці анархо-махновської республіки панував повний лібералізм, на її території дозволявся вільний обіг будь-якої валюти – царських карбованців, білих або петлюрівських грошових знаків. За таких обставин учасники фінансових операцій визначають вартість грошей, а також вартість товарів і послуг на власний розсуд. Ринок також був вільним і не регулювався ніякими указами, постановами чи наказами. У межах проголошеної махновцями республіки переважав малий бізнес. На відміну від великих промислових підприємств, які під час війни не змогли налагодити ефективне виробництво через відсутність необхідної сировини та ринків збуту, дрібні та середні підприємці змогли швидко адаптуватися до механізму вільного ринку, запропонованого махновцями. Варто зазначити, що в галузі також зберігся приватний сектор. Особливо в Гуляйполі місцевим машинобудівним заводом продовжувала керувати колишня адміністрація, яка за потреби вирішувала виробничі проблеми разом із профспілковою організацією. За домовленістю з нею працю робітників на заводі оплачувалася борошном з місцевого млина.

Питання транспорту було важливим для будь-якого, навіть анархічного безправного державного утворення. До нових економічних умов довелося адаптуватися і залізничникам, які звикли, що основним замовником і платником їхніх послуг є держава. Після швидкої орієнтації був створений власний комітет, який взяв під контроль керівництво залізниці, розробив

чіткий розклад руху поїздів, систему перевезення пасажирів та оплати проїзду.¹²

Як бачимо, незважаючи на складну перманентну військову обстановку, система організації політичного та економічного життя, розроблена Н. Махновим на підконтрольних махновцям територіях, працювала досить ефективно. Очевидно, що в умовах безперервної війни ключовою силою існування анархічної республіки була армія, яка мала її захищати. Утримували його селяни, які добровільно вносили до армійської скарбниці. Добровільною була і мобілізація бійців до повстанської армії, яка мала досить складну структуру. Вищим керівним органом Революційно-повстанської армії (махновців) була Військово-реврада. Н. Махно підпорядковувався їй і входив до складу ради як один із її членів. Функції вищого органу оперативного управління виконував штаб армії, який поділявся на адміністративний та оперативний відділи і мав групу військових інспекторів. Ударна сила махновців складалася з чотирьох корпусів, кожен з яких поділявся на бригади, полки, батальйони, роти (сотні), взводи і напіввзводи. До лав армії входило 40 тис. піхоти і 10 тис. вершників, 1 тис. кулеметів, 20 гармат і 12 тис. колісних машин, що забезпечувало вражаючу мобільність повстанської армії.¹³

Влітку 1919 р. після низки успішно проведених бойових дій армія Н. Махна налічувала майже 80 тис. вояків.¹⁴ До осені 1919 р. їй вдалося звільнити великі українські міста Олександрівськ і Катеринослав. Протягом кількох наступних місяців війська батька Махна надійно контролювали більшу частину Катеринославщини та Північне Приазов'я.

Виняткове становище повстанської армії махновців полягало в тому, що вона в 1918–1921 роках була здатна воювати проти всіх: проти Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського, Головного Отамана УНР С. Петлюри, білі армії А. Денікіна та П. Врангеля, іноземні інтервенти з Німеччини, Австро-

¹²Мамченкова О. Вільна енергія. Кореспондент № 41, 2011, С. 64-66.

¹³Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917– 1921 рр. К.: Альтернативи, 1999. С. 215.

¹⁴Історія України в особах: ХІХ-ХХ ст./ І. Войце- хівська (кер.авт.кол.). К.: Україна, 1995. С. 300.

Угорщини, Франції, загони німецьких колоністів в Україні, більшовицька Червона Армія, загони надзвичайної комісії та комітетів незаможних селян.¹⁵

У цих складних військових умовах Н. Махну доводилося постійно маневрувати, йти на компроміси та шукати хоча б тимчасових союзників навіть серед ворогів. За таких обставин анархістська республіка на чолі з батьком Махна мала стати своєрідною «третьою силою» поряд із такими опонентами, як більшовицька Росія та УНР на чолі з Директорією. Саме з ними Н. Махно свідомо укладав тимчасові союзи, щоб успішно протистояти військам А. Денікіна та П. Врангеля, яких він вважав найзначнішими ворогами українського селянства.

У цьому контексті зазначимо, що наприкінці 1917 – початку 1918 рр. Махно вперше виступив на боці більшовиків проти Центральної Ради, яка підтримала отамана О. Каледіна і дозволила козацьким військам переправитися через Дон, а згодом і після укладення Брестського миру запросило в Україну окупаційні війська Німеччини та Австро-Угорщини. За ці дії він звинуватив Центральну Раду в зраді інтересів революції. Завдяки цьому керівництво більшовиків виділило повстанським загонам Н. Махна необхідну для них зброю та амуніцію. У грудні 1918 р. Махно знову виступає на боці більшовиків у боях за Катеринослав, де на той час перебувала армія С. Петлюра.

Н. Махном на підконтрольних йому територіях. Влітку 1919 р. С. Петлюра, який на той час очолював Директорію УНР, запропонував Н. Махну об'єднати військові зусилля в боротьбі з Добровольчою армією А. Денікіна. Після обміну делегаціями 20 вересня 1919 р. у Жмеринці було укладено угоду між керівництвом УНР і Анархо-Махновської Республіки. Воно розраховувало на спільну боротьбу проти білогвардійців і, у разі перемоги над ними, на виділення Махнову відповідної території для створення там «вільної радянської системи».¹⁶ Петлюра погодився на цю умову, але був

15Гетьманчук М.П. Військові формування Нестора Махна періоду національно-визвольних змагань українського народу (1918–1921 рр.) URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/30015/1/23_171-180.pdf

16Волковинський В.М. Батько Махно. К.: Товариство «Знання» України, 1992. С. 30.

проти пропаганди махновських ідей у своїх частинах і на території, контрольованій Директорією.¹⁷

Проте подальші події засвідчили, що Н. Махно, йдучи на військовий союз з УНР, переслідував і власні далекосяжні амбітні цілі. Як виявилось пізніше, він хотів усунути С.Петлюру від керівництва УНР і самостійно очолити обидві армії. З цією метою 26 вересня 1919 р. він запросив Петлюру до Умані для переговорів, під час яких планував організувати вбивство члена Директорії, як це було зроблено з отаманом М. Григор'євим. Проте план Н. Махна провалився, оскільки на той час в Умані було багато петлюрівців, а тому бойовики Махна не наважилися здійснити задуманий напад.

Оцінюючи ці події, можна припустити, що в разі усунення С. Петлюри та об'єднання армії УНР з махновцями селянський «батько» мав відносно широкі можливості, як і в боротьбі з А. Денікіна і більшовиків, а під час порятунку одружився з тодішньою державністю України, яку вона відновила в ході національно-визвольних змагань. У цьому контексті зазначимо, що Н. Махно, незважаючи на відсутність чітко вираженої національної позиції, у своїх практичних діях завжди залишався патріотом рідної країни. Як правило, очолювана ним армія найвідчайдушніше захищала ділянку фронту, що проходила поблизу місця народження його воїнів. Навпаки, вихід повстанських відділів за межі цієї території негативно позначився на їхній боєздатності. На думку дослідників махновщини, почуття так званого місцевого патріотизму Н. Махна за певних обставин могло легко перетворитися на справжнє національне почуття, особливо коли проти нього воювало неукраїнське громадянство.¹⁸

З цього приводу зазначимо, що за свідченнями очевидців цих подій і пізніше у своїх спогадах Н. Махно підкреслював, що «російська революція в Україні стала «українською революцією». Цікаво, що своїм прямим обов'язком він вважав перед «Українзації» анархістського руху і дуже

¹⁷Історія України: Джерельний літопис. К.:КВІЦ. 2012.

¹⁸Грицак Я.Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: Навч. посібник. К.: Генеза, 1996. С. 149.

шкодував, що недостатньо добре знав українську мову».¹⁹ с. Національний аспект чітко проглядається і в його останніх наказах, зверненнях та зверненнях. У них він послідовно постає не лише захисником виключно українського селянства, а й усього українського народу. Особливо влітку 1921 р. Н. Махно серйозно розглядав можливість виходу своїх військ у східну Галичину з метою допомоги тамтешньому українському національному руху.²⁰ Крім того, коли його «батько» визначав перспективи розвитку махновського руху в цей період, він підкреслював, що його кінцевою метою є побудова Української Радянської держави з Всеукраїнським з'їздом Рад як законодавчою владою і Всеукраїнським з'їздом Рад.²¹

Повертаючись до подій 1919 р., пов'язаних з укладенням угоди між С. Петлюрою та Н. Махном, зазначимо, що вона ніколи не була офіційно денонсована жодною зі сторін. Зрештою, під натиском більшовицької армії армія УНР мусила відійти на захід, а махновці, навпаки, почали просуватися на схід – на Дон і Поволжя, сподіваючись знайти там своїх союзників серед місцеві селяни. Проте цей рейд не приніс Н. Махну бажаних результатів.

Тоді більшовицька Росія уклала з Польщею Ризький мирний договір 1921 року, який остаточно завершив війну між ними. У цих умовах практично всі частини Червоної Армії, які перебували на кордонах України, мали на меті знищити повстанський селянський рух, особливо махновський. Зрозуміло, що за таких обставин скривавлена постійними боями армія Н. Махна не мала сил для опору. Крім того, в 1921-1923 роках в Україні почався голод, який остаточно виснажив селян, які були основною соціальною та матеріальною опорою Махновщини та проголошеної Н. Махном республіки. Зрештою, Н. Махну у 1921 р. вдалося відвести залишки своєї армії до Румунії, де він остаточно визнав безперспективність своєї подальшої боротьби за свій ідеал – анархо-махновську республіку.

¹⁹Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокаліття. Історичні есе. Т. 2. К.: Основи, 1994.

²⁰Історія України: Джерельний літопис. К.:КВІЦ. 2012. С. 164.

²¹Шурхало Д. Нестор Махно намагався поєднати два ідеали: анархії та Запорозької Січі – дослідник. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30226380.html>

1.2. Специфіка творів які відображають образ Н. Махна

На сьогоднішній день у світі накопичено багато історіографічних розробок величезної кількості літератури з історії махновського руху. Станом на вересень 2013 р. найбільш повний біобібліографічний реєстр, виданий Запорізькою обласною бібліотекою, містить 1037 назв видань, пов'язаних із життям і діяльністю Н. Махної.²² Однак, якщо врахувати невеликий перелік інтернет-ресурсів у виданні, відсутність публікацій іноземними мовами (крім російської) та кількість праць з історії махновського руху, що з'явилися за наступні 8 років, ця кількість перевищить 1,5 тис. видань.

Вивчення повстанського руху під проводом Нестора Махна розпочалося ще у 20-х роках і було пов'язане із записками та спогадами його учасників. Тоді ж були опубліковані перші історіографічні огляди літератури на махновську тему. Однією з перших історіографічних розвідок про висвітлення махновської боротьби стала передмова Всеволода Воліна до монографії П. Аршинова, яка була опублікована 1923 р. у Берліні та перевидана в незалежній Україні.²³ Відомий анархіст порівняв радянські твори з творами анархо-синдикалістської школи, представником якої був соратник Н. Махна П. Аршинов, і зазначив, що на основі документів автор спростовує міф більшовицьких ідеологів про контрреволюційність і буржуазність. соціальна база махновщини.

Загалом небагато авторів історіографічних розвідок 1920–1950-х рр. виходили за рамки бібліографічних оглядів і з'ясовували масштаби досліджуваної проблематики. Такий стан історіографії історії громадянської війни радянські дослідники пояснювали наслідком загального зародкового

²²Легендарний син Гуляйпільля: до 125-річчя від дня народження Н.І. Махна: біобібліографічний покажчик. Вид. 2-ге доп. і перероб. Запоріжжя: ЗОУНБ ім. Горького, 2013.

²³Легендарний син Гуляйпільля: до 125-річчя від дня народження Н.І. Махна: біобібліографічний покажчик. Вид. 2-ге доп. і перероб. Запоріжжя: ЗОУНБ ім. Горького, 2013.

стану історіографічної науки, відсутністю її категоріально-понятійного апарату, методологічного інструментарію.²⁴

Становлення історіографії на інституційному та методологічному рівнях як повноцінної галузі історичної науки окреслено дослідниками у 1960-1980-х роках¹⁰. Як зазначає С. Корновенко, лише з другої половини 1950-х до початку 1970-х років в УРСР було опубліковано понад 150 історіографічних праць, у яких є дослідження із загальних проблем історії революції, з його окремі питання. та виділено регіональні сюжети.

Монографію І. Шермана, написану в період хрущовської «відлиги», можна вважати першим спеціальним історіографічним дослідженням, у якому серед іншої літератури розглядалися публікації 1920-х років про Н. Махнова та махновський рух. Серед радянських дослідників громадянської війни історик виділив М. Кубаніна, але закидав автору монографії невірність дрібнобуржуазних упереджень.

Збірка Василя Махна «По океану на ровері» (2000) репрезентує роздуми автора, що виникли внаслідок велопогулянок Атлантичним узбережжям, коли була можливість спокійно, на самоті, поміркувати над реальністю життя, подумки. згадати дитинство, юність, міграцію, різні обставини життя в Америці та Україні, подорожі до і після еміграції. Саме відокремленість і неквапливий рух океаном стає оптимальним станом для спогадів, роздумів, а згодом і для їх відтворення через есеїстичні образи та мислення, адже «кататися океаном... і час... вимагає витримки. Їм потрібні слова».²⁵

Хаотичне розміщення есеїв в антології вказує на безсистемність цих подорожей, а також спогадів, які ними викликані. Все це автор образно називає «не- лінійна хронологія" власних думок. Написане ніби вказує на те,

²⁴Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919–1920 рр.: історія історіографії, критерії та історіографічна періодизація проблеми URL: <http://vmv.kytmu.edu.ua/series/vmv/vipusk8/20.pdf>

²⁵Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919–1920 рр.: історія історіографії, критерії та історіографічна періодизація проблеми URL: <http://vmv.kytmu.edu.ua/series/vmv/vipusk8/20.pdf>

що шляхи не мають кінця. Їх можуть зупинити лише перешкоди фізичного існування. Однак це не вплине на пам'ять, яка залишиться постійним хронотопом свідомості: у кожному з творів те чи інше місце стає справжнім топосом, що активізує спогади, а рух – певними траєкторіями цих спогадів, що викликають роздуми У цій збірці, як і в попередніх збірках есеїв «Котиться мішок», «Околиці і кордонів», есеїст створює образ сусідньої пам'яті та суміжних територій, тобто тих без центру та без апріорного центрування, з нечіткими кордонами Україна та Америка однаково важливі, тому він не віддає переваги жодній із них. Він намагається знаходити власні важелі контакту з двома такими різними територіями, і есеїстичні прийоми самоідентифікації як суб'єктивного письма йому найкраще підходять.

Зважаючи на це, у збірці «Через океан на ровері» доречно шукати розгорнуті описи відомих і маловідомих географічних пам'яток по обидва боки Атлантичного океану: усе це — виключно авторське розуміння побаченого на власні очі, бо зіткана зі спогадів, роздумів, роздумів, подекуди доповнена світлинами, зробленими самим художником або вилученими з його особистого архіву. Це підтверджує й сам письменник у нарисах цієї книжки, які певною мірою відкривають його мистецьку творчу лабораторію: він часто навмисне описує маршрут стосовно твору, який пише, безпосередньо пов'язуючи певну географічну точку на карті з процесом створення художнього продукту. Наприклад, у нарисі «Пасажири берлінського потягу» В. Махно ніби розповідає серед іншого, як він летів до Львова через Стамбул, адже для його майбутньої книги важливо було дивитися на це турецьке місто з вище.²⁶

Топонімічні образи - статичні й динамічні, реальні й уявні - зустрічаються в кожному з нарисів збірки. Більшість із них увійшли в назви творів: «В метро», «Новий Орлеан», «Євгенія», «Подорож до Константинополя», «Бучач на шекелях», «Бейтинг Холлоу», «Нічні вулиці

²⁶Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919–1920 рр.: історія історіографії, критерії та історіографічна періодизація проблеми URL: <http://vmv.kytmu.edu.ua/series/vmv/vipusk8/20.pdf>

Риму». », «Ларкін: поки один вірш», «Єрусалим», «Серпень у Венеції», «Блошиний ринок», «Пікассо у Філадельфії» та ін. І навіть у текстах, де не робиться особливий наголос на тому чи іншому місці, все одно простежується просторова образність: «Шовковиця на подвір'ї», «Будинок письменника», «Потрапив у ліве вухо!», «Пасажир з Берліна». потяг», «Водник у Чортку», «Поет міста: Френк О'Хара» та ін.

У нарисах, де згадуються відомі місця, ми не будемо розкривати їх детальний опис. Конкретизація локацій відбувається переважно за допомогою впізнаваних об'єктів (вулиць, храмів, книгарень, парків, пам'ятників, символів локацій), відтворених ніби між іншим, спорадично. Такими є, наприклад, скляна чашка у формі тюльпана, з якої п'ють чай у Стамбулі, статуя дерев'яного осла, спина якого вкрита червоною ниткою, що викликає асоціації з в'їздом Ісуса в Єрусалим. у Вербну неділю, річкові трамваї у Венеції тощо. За наявності докладних описів відомих місць основним засобом їх відтворення є художня деталь. Наприклад, у нарисі про Стамбул «Подорож до Каргорода» читаємо: «Тиждень я намагався щось надрукувати в комп'ютері, але марно: слова про Стамбул то перетворювалися то на медову пахлаву, то на пориви Босфорський вітер, то безперервний монолог продавця килимів на Гранд базарі, то скляне горлечко чайника, яке обпікає пальці від першого дотику».²⁷

Аналізуючи такі деталі, досить важко віднести їх до якогось із засобів художньої виразності: цілком очевидно, що автор нарисів надає перевагу синестетичній образності. «Переклад» різноманітних форм виразності на мову словесної творчості, на думку В. Саєнка, являє собою ефект синестезії, яка є психічним синтезом мистецтва, або чуттєвим синхронізмом, або співприйняттям, спільним мисленням. Вивчення синестезії — це вивчення

27Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919–1920 рр.: історія історіографії, критерії та історіографічна періодизація проблеми URL: <http://vmv.kytmu.edu.ua/series/vmv/vipusk8/20.pdf>

процесу художнього створення різноманітних асоціацій у вербалізованій формі».²⁸

Василь Махно відразу звертається до зорового, нюхового і тактильного аналізаторів температури. У цьому контексті доречно говорити про рівноваженість почуття митця: всілякі відчуття переживаються одночасно і знаходяться в тісному зв'язку між собою, створюючи розмитий образ Стамбула, який залишається у свідомості як обриси, викликаючи поява тих самих невпорядкованих зовнішніх міркувань: про спорідненість Стамбула та Язлівця, про величну Османську імперію та вузькі музейні артефакти, про близькість і віддаленість спогадів та історії, про сакральне та профанне. Одним словом, думки Махна в Стамбулі можна коротко охарактеризувати як «бути скрізь і в усьому», що стає частиною його «втрачених слів».²⁹

Найчастіше нюхова образність у поєднанні з зоровою уявою в есеїстиці митця є активатором його спогадів і своєрідною технікою закарбування у свідомості, що породжує топологічні ментальності, наприклад: «Запах випраної білизни — як озон. після дощу б'є в ніс. Ти ж не хочеш виходити з під'їзду. Ви ніби заходите не в чужий дім, а в інший час. Ну дивіться, дивіться. Ну, почекай ще трохи. Понюхайте. Пам'ятайте».³⁰

Описи місцевостей і територій, що викликають роздуми в есеїстиці Василя Махна, потребують окремої замітки. Більшою мірою вони є особливим результатом трансформованої свідомості. Тут важливий кут сприйняття місця: автобіографічний, історичний, культурний, власне мистецький (літературний), громадянський, філософський тощо або їх поєднання. Автор узгоджує той чи інший топос із власним уявленням про прекрасне/потворне, зі своєю ціннісною драбиною, внаслідок чого на перший план виходить зовнішній образ простору, але його духовна близькість, спорідненість з автором. . Водночас говорити про беззв'язність топосів не

²⁸Саєнко В. Синестезія як якість поезики ліричного твору. Поетика художнього тексту. Матеріали доповідей і повідомлень. Київ-Херсон. 1996. С. 275.

²⁹Махно В. Уздовж океану на ровері. Київ : Yakaboo Publishing, 2020. С. 84.

³⁰Махно В. Уздовж океану на ровері. Київ : Yakaboo Publishing, 2020. С. 151.

доводиться, бо «несполучникові» топоси не викликають есеїстичних роздумів, можна припустити, тому й не потрапили до збірки «За океан на ровері». Натомість «рідні» назавжди стали частиною письменницького буття В. Махна, укоріненими в основи свідомості, про що йдеться, наприклад, у нарисі «Єрусалим»: «Подібне відчуття самотності виникає, коли пишеш чи читаєш книжку. . Тому що ти сам пишеш і читаєш. Шум піску, весняного дощу чи океанських хвиль визначає, коли ви будете писати. І коли ви читаєте, слова, які ви читаєте, запліднюють ваші думки. Але тоді вам доведеться побути наодинці. Тож, переходячи від кварталу до кварталу Старого міста, ти пишеш і читаєш водночас – і тому тобі потрібна самотність».³¹

В інших випадках можна говорити про індивідуальні мотиви опанування чи засвоєння певного топосу, але не про його завоювання: «Я не почувався в Бейтінг Голлов як хтось, хто має якийсь право на це село, хоча місце, яке ви зробили літературою, саме така рольова претензія».³² Окремі есеї збірки наповнені ідеями про трансформацію чи відтворення авторського Я внаслідок самоідентифікації через певний топос. Це топоси, які дають нові ідеї, натхнення, заповнюють порожні місця в особистій історії чи «лікують» проблемні ситуації минулого. Це, наприклад, нариси про родину митця, насамперед про батька та зведеного брата, багато з яких пов'язані з Чортковим і Дубно. Ці есе наповнені історіями про безбатьківство як порожнечу та прощення як очищення.

Героєм нарисів збірки є сам письменник, творча особистість, представлена в іншому світлі. Усі топоси книги так чи інакше пов'язані з ним, з його присутністю чи минулим. Відсутність хронології, перемішування місць з обох боків океану в спогадах про той чи інший топос повідомляє нам, що автобіографічна есеїстика В. Махна не підпорядковується законам лінійної логіки, а вибудовує певну конфігурацію, не лише з точки зору автобіографічної оптики, типу бачення, але передусім з точки зору самого письма, текстового відтворення власного духовного досвіду. Для більшості

31Махно В. Уздовж океану на ровері. Київ : Yakaboo Publishing, 2020. С. 159.

32Махно В. Уздовж океану на ровері. Київ : Yakaboo Publishing, 2020. С. 114.

есеїв книжки характерні такі художні прийоми: 1) тексти невеликі за обсягом, репрезентують «спалахи» думок або точок на карті, викликані особистими спогадами за асоціативним принципом; 2) спогади, про які йдеться в есеїстичних роздумах, свідчать про позачасові та позапричинні зв'язки: авторові однаково близькі минулорічні зустрічі з друзями та колегами та відгуки далекого дитинства в Чорткові; 3) топоси, що викликають роздуми, важко розставити за пріоритетністю: цінні квартира в Новому Орлеані та батьківський дім під Тернополем, Венеція та Єрусалим, Нью-Йорк та Люблін. Кожен топос автор наповнює собою, шукаючи дороговказів у власних спогадах. Тому у Венеції він стає частиною їхнього ландшафту, «його метафорою» (Мачно, 2020, с. 204), а на блошиному ринку біля Манхеттена відчуває вагу старих речей, «якщо це чиясь пам'ять» (Мачно, 2020, с. 223) і усвідомлює, «що вони приголомшливі, якщо вони ваші» (Мачно, 2020, с. 223); тримаючи мандоліну в дідовій хаті, він «відчуває солодкий запах олії дитинства» (Мачно, 2020, с. 242), що навіює спогади про криворізьке дитинство; 4) простір, як свідчать есеїстика автора, явище амбівалентне: він може описувати одні й ті самі місця, як українець і як американець, при цьому часто вступаючи в діалог із самим собою. В основному це місця дитинства (Чортків, Кривий Ріг, Тернопіль) та місця нинішнього проживання (Новий Орлеан, Нью-Йорк, Стейтен-Айленд тощо); 5) активне поєднання в одному тексті різних дискурсів: художнього, критичного, культурологічного, власне біографічного, історичного, географічного тощо; 6) лейтмотивним звучанням текстів часто стає певний образотворчий нарис, обов'язково впізнаваний і зрозумілий читачеві, але поданий художньо; цей образ часто вноситься в заголовок або уточнюється на початку тексту. Наприклад, у нарисі під назвою «Сімейна археологія» йдеться про галицьких переселенців до Америки на початку ХХ ст., серед яких були і предки Василя Махна. Свою долю він певною мірою вважає продовженням їхньої історії 1913 року; 7) поезія і проза органічно доповнюють одна одну у творах збірки. Поеми В. Махна перетворюються на спосіб передозначення й

передосмислення написаного засобами епосу. В есеїстичних оповідях вона вербалізована досить органічно: подекуди ледь помітний перехід від прози до поезії, як, наприклад, у творі «На Бауері-стрит»: «Бауері - це поетична вулиця, бо Бауері Поетичний клуб». існувала тут донедавна. Тепер атмосфера зникла.

8) важливий прийом есе у збірці «По океану на ровері» - роздум, доповнений візуалізацією сказаного. Збірка супроводжується численними фотографіями, зробленими самим автором під час подорожей, доповненими коментарями та поясненнями, а також світлинами з родинного архіву письменника. Фотоілюстрації є прямим продовженням сказаного в тексті нарису, але не можуть бути самодостатнім елементом збірки, оскільки без прив'язки до тексту втрачають зміст. Більшість зображень слід віднести до художньої фотографії, оскільки це не лише фіксація дійсності, а, як правило, створення технічними засобами візуальних образів документального значення, які чітко та достовірно відображають момент дійсності. Окремі фотографії ніби навмисно відредаговані, їх фрагменти можна знайти по всій публікації. Легке розшифрування фотографій допомагає читачеві створити власне асоціативне поле на основі прочитаного матеріалу, водночас розвиває уяву, розширює інтерес до навколишньої території та суміжної авторської пам'яті. Наприклад, у нарисах «Смерть батька», «Брат», «Два листи», «Пошуки втрачених слів: Язловці», «Дім» тощо. фотографії постають важливими семантичними константами їхньої ідіосфери, засвідчуючи співіснування знайомого й чужого в одній площині, утворюючи систему складних асоціативних зв'язків (людина–грумада–сім'я–дім; художник–територія–дотик) і візуального і емоційна основа сприйняття сказаного про можливість співіснування й органічного доповнення й збагачення сутнісно амбівалентного топосу. Світлини в книзі певною мірою замінюють реальність і змінюють онтологічне на образне та есеїстичне.

Історія й сучасність, своє й чуже, індивідуальне й колективне, сімейне й індивідуальне, деталь і панорама поліфонічно переплітаються, пропонуючи

індивідуальну транскрипцію есе на тему множинності й взаємодії, умовності власної, а не своєї території в житті. сучасного українського письменника змушений постійно шукати важелі контакту з двома важливими для нього територіями по обидва боки Атлантичного океану.

Підсумовуючи вищевикладене слід зазначити, що книга "По океану на ровері" автора В. Махна є унікальною завдяки своєму особливому підходу до пам'яті. У назві книги відображений принцип подорожі, але географічні деталі не мають особливого значення. Розуміння топосів як точок активації спогадів допомагає автору знайти себе і розвивати свої думки на основі того, що він бачив і запам'ятав. Це створює унікальний ефект тілесного топосу, оскільки географічні факти стають частиною свідомості автора і активізують його спогади. Це допомагає створити чудовий і універсальний есеїстичний дискурс. Топоси є лише фоном для думок, вони відображають свідомість письменника і допомагають зберегти його спогади та індивідуальні переживання, що стимулює творчість митця. У книзі "По океану на ровері" подорож не є основною темою, а місця не мають великого значення. Замість цього, вони відображають менталітети, які залишаються незмінними в творчості В. Махна, порівняно з його першою книгою "Котилася торба". Основна тема книги - це пошук себе в амбівалентному світі і самоідентифікація з ним, і цей процес безкінечний. Тому систематичне осмислення художнього відтворення цих процесів у всіх книгах В. Махна ("Котиться мішок", "Околиці і межі", "По океану на ровері") може бути предметом подальших досліджень.

РОЗДІЛ 2

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБРАЗУ МАХНОВЩИНИ В УКРАЇНСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРІ, ТЕАТРІ ТА КІНО ХХ-ХХІ СТ.

2.1. Махновщина, як символ анархістського руху

В історії України не так багато явищ і подій, які б за своїм значенням і силою виходили за межі регіональної та національної історії і ставали повноцінним надбанням світової історії. Подібних подій і явищ на рівні південноукраїнського регіону було ще менше. Махно і махновщина - суперечливе явище в історії громадянської війни в Україні.

Історія махновського руху навіть на початку XXI століття продовжує залишатися настільки ж актуальною, як і малодослідженою темою. З одного боку, представники новітньої української історіографії доклали чимало зусиль, щоб часи загальних нарисів історії «махновщини» минули назавжди.³³ З іншого боку, в історії «революційного повстання» багато аспектів його політичного та військового існування залишаються недослідженими. Завданням цієї розвідки є переважно вивчення діяльності українських анархістських організацій і партій соціалістичної орієнтації, які виступали основними складовими політичної системи махновського руху.

Вперше масштабна спроба анархічного соціального експерименту була здійснена на величезній території, населеній мільйонами громадян. На території Приазов'я та Запоріжжя вперше у світовій історії тривалий час існувала анархістська «республіка».

Політична програма махновського руху мала ряд рис загального характеру. Передусім це програма не політичної партії, а конгломерату лівих груп, що наклало помітний відбиток на форму та зміст програмних документів і надало їм штучного характеру.

У махновського руху не було спокійного періоду для розробки власної політичної програми. Уже ставши значною військово-політичною силою, він мав реалізувати своє призначення в історії. Про те, що повна програма з'явилася, можна говорити з жовтня 1919 р.

Незалежні ідейні пошуки Н. Махна врешті-решт створили власну систему поглядів. Водночас вплив його найближчого оточення та «міських» анархістів можна вважати мінімальним (за винятком).

³³Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 рр. Харків: КСД, 2017.

Н. Махно дійшов висновку, що справжнім продовженням революції буде її розвиток у формі держави. Вихід із ситуації він бачив у збереженні тенденцій «соціальної» (анархічної) революції в межах територіально важливого і суверенного округу, який мав бути створений. Більше того, ідея «вільного округу» не суперечила вченню П. Кропоткіна про реальну федерацію держав колишньої Російської імперії та про малі держави як політичну форму, що передує анархічному ладу.

Політичним зародком махновського руху став молодіжний анархічний гурток, який існував у Гуляй-Полі в 1905-1917 рр.³⁴ Його організаторами були О. Семенюта та В. Антоні,³⁵ через який «союз» мав зв'язок із Катеринославською федерацією — найпотужнішою антидержавною організацією в імперії, загальна чисельність якої, за деякими даними, сягала 10 тис. осіб.³⁶ Група спочатку займалася пропагандистською діяльністю, знаходячи прихильників серед місцевої молоді. Людей, які симпатизували підпільній організації, прийнятою мовою анархістів називали «масами». Так, до «масовиків» у повному складі приєднався волонтерський театр «Колізей», де до числа другорядних виконавців зарахували й неповнолітнього Н. Махно.³⁷ які відчули спроби їх існування з боку правоохоронних органів, анархісти змінюють організацію групи.

«Бойо-вікс» перетворюється на змовницьку групу з 20-25 осіб, що йде шляхом терору та експропріації. У 1909 р. верхівку групи було заарештовано.³⁸ Залишки організації продовжували існувати без будь-якої конкретної політичної діяльності до 1917 р. Колись єдина група розпалася. Деякі його учасники перетворилися на звичайних злочинців, які використовували вилучені від експропріацій кошти на власні потреби. Однак у міжреволюційний період гуляйпільські анархісти виконали одну досить

34Новополин Г. Махно и гуляйпольская группа анархистов: По официальным данным. Каторга и ссылка. 1927. No 34. С.70.

35Гак А. Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку. Новий Ульм, 1973.С. 144.

36Савченко В.А. Анархістський рух на Україні в 1905-1907 рр. Наукові праці з питань політичної історії. Київ, 1991. Вип.169. С. 144.

37Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Київ: Проза, 1993. С. 12.

38Штрихи к портрету Н.Махно: Документы и материалы. Дружба народов. 1991. No 6. С. 111.

важливу роль. Вони зберегли у своєму складі найбільш соціально активну молодь. Після повернення Н. Махна в Гу-лай-Поле, увечері 25 березня 1917 р., його зустріло кілька десятків чоловіків, які вважали себе анархістами.³⁹ Саме з їх числа була створена перша політична організація руху.

26 березня 1917 р. відбулося її перше засідання і було затверджено назву - Гуляйпільська група анархо-комуністів (ГГАК). Н. Махно досить критично оцінював силу організації. На 80 чоловіків нема жодної освіченої людини, тільки селяни та робітники, що залишили школу без освіти. Сам Н. Махно також мав статус робітника, працюючи на заводі сільськогосподарських машин «Богатир».⁴⁰ За рік склад групи значно збільшився. ГГАК мав свій клуб, бібліотеку, протягом 1917 р. передплачував анархістське періодичне видання, яке було легалізовано.

3 жовтня 1918 р. політичне керівництво рухом здійснювали Гуляйпільська, Великомихайлівська та Покровська федерації, які ще не були організовані, але фактично вже існували анархістських груп, які почали називати «Гуляйпільська спілка анархістів» (ГСА).⁴¹ У листопаді 1918 р. до нього приєдналася відносно сильна неоліберальна група анархістів.

Новоспасівська група почала свою історію ще в 1909 році і налічувала близько 20-25 «бійців». Вона не зазнала таких репресій, як «Союз незможних селян», хоча в 1911 р. її керівництво також було знищено. Жоден із заарештованих у 1911 р. анархістів-невизволителів не дожив до 1917 р., хоча й не були засуджені до страти. У травні 1918 року анархісти-неспасівці стали організаторами антигетьманського повстання в Азові. У листопаді 1918 року їх загін зазнав поразки від частин австро-угорської армії, після чого відступив на північ, де з'єднався з махновцями.

Навесні 1919 р. Спілка реформувалася, розширила свої повноваження і перетворилася на найвпливовішу політичну організацію руху, якою вона

³⁹Махно Н. Воспоминания. Кн.1. Київ: Україна, 1991. С. 12.

⁴⁰Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. Київ: Перліт продакшн. 1994. С. 26.

⁴¹Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Київ: Проза, 1993. С. 39.

залишалася до середини 1921 р. Запорукою цього стала приналежність до неї переважної більшості махновських польових командирів.⁴²

Загальні положення Гуляйпільського союзу анархістів були надруковані в газеті «Цеста до свободи»⁴³ 17 травня 1919 р. організація планувала об'єднати під своєю егідою всіх анархістів округу і створити з них єдність. мережа місцевих пропагандистських органів («анархістських клубів»). Планувалося також заснувати в Гуляй-Полі видавництво анархічної літератури та періодичних видань. Організація запропонувала своїм членам приєднатися до конфедерації анархістських груп України «Набат» як самостійна організація. Він також взяв на себе відповідальність за організацію комун і профспілок, але наголошував на неприпустимості їх перетворення в політичну партію і захоплення нею політичної влади.

Прагнення Н. Махна підвищити політичну ефективність анархістських організацій вже в еміграції призвело до створення ідеї «партії». У листопаді 1925 р. у статті «Наша організація» Н. Махно закликав до створення «Союзу анархістів», який відкрито називав себе партією і будувався на основі загальної дисципліни та керівництва всіма анархістськими силами. Дуумвірат його прихильників - Н. Махно і П. Аршинова разом із закликом оприлюднив текст «Організаційної платформи Загального союзу анархістів» - перелік позицій, на яких повинні були зійтися його майбутні члени. П. Аршинов розбурхав пристрасті та представив ідею «ідейного керівництва масами і заходами».⁴⁴ Духовна влада анархічної партії повинна була замінити владу примусу.

Ставлення прихильників теоретичного анархізму до «махновщини» було неоднозначним: від повного неприйняття та байдужості, характерних для більшості російських анархістів, до захоплення. Він підштовхував окремі анархістські групи та окремих осіб до подорожей українськими степами.

42Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Київ: Проза, 1993. С. 41.

43Саєнко В. Синестезія як якість поезики ліричного твору. Поетика художнього тексту. Матеріали доповідей і повідомлень. Київ-Херсон. 1996.

44Аршинов П. Історія махновського руху. Берлін, 1923.

Один з останніх П. Аршинов звинувачував «міських» анархістів у 1920-х роках у відмові допомогти «махновщині» і «проспали» власний шанс на соціальну самореалізацію, ... нехтуючи незалежними народними рухами, які вважалися неанархістські, оскільки виникли без їхнього втручання.⁴⁵

Протягом 1919 р. махновська політична організація переважно впоралася з покладеними на неї завданнями. Поширення ворожих ідеологій серед повстанців та населення району не спостерігалось. У свою чергу махновці поширювали свої впливи на сусідні повіти. Проте важливим недоліком стала неефективність дій махновських осередків у містах району (Олександрівську, Мелітополі, Бердянську), що, проте, скоріш пояснюється особливостями махновської ідеології, ніж їхньою організацією.

Влітку 1919 р. спостерігається спроба спілки анархо-махновців із партією «боротьбистів» (лівою фракцією УПСР). Якщо порівняти вимоги «боротьбистів», висунуті на II Всеукраїнському з'їзді Рад, та рішення II з'їзду Рад махнівського району, то виявляється їх тотожність у цілому комплексі вимог: створення «загальнорадянського фронту» проти контрреволюції, надання самих інших повноважень місцевим радам, соціалізація поміщицьких земель, заміна продрозкладки організованим через місцеві ради товарообміном села з містом, реорганізація революційної армії на виборних засадах.⁴⁶

Махновців представляли: голова ВРР В.Волин, член ВРР А. Чубенко, П. Аршинов та комполка П. Петренко. Від УКП були присутні: член Всеукраїнського ревкому О. Грудницький, член ЦК УКП А. Лісовик та командує загонами Лівобережної України К. Матяш. Махнівцям було запропоновано спільно створити Повстанську Українську Армію⁴⁷ під командуванням М. Махна. «Ми вважаємо Отця Махна командувачем як на лівому, так і на правому березі Дніпра всіма повстанськими силами, у тому

45Аршинов П. Історія махновського руху. Берлін, 1923.

463-й Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенограма. Харків, 1932. С. 22.

47Матеріали НКВС УСРР. ЦДАВО України (Центр. держ. арх. вищ. органів влади та упр. України). Ф.5. Оп.1. Спр.25. С. 55.

числі й нашими. Оперативні накази штабу РПАУ будуть для наших частин такими ж обов'язковими, як і для частин Махнівської Армії. У відповідній згоді з цим ми маємо намір надіслати свого представника до Штабу армії Отця Махна».⁴⁸ Махнівці погодилися на зроблені пропозиції у формі тимчасової угоди, яку мав затвердити військовий, а згодом районний з'їзд Рад. Поки М.Махно не вступив у справи загального командування, загони борців входили до складу РПАУ/м/ у вигляді самостійної одиниці і оперативно підлягали махновському штабу.

III Всеукраїнський з'їзд партії соціалістів-революціонерів, що підпільно відбувся навесні 1920 р., підтвердив зацікавленість партії у посиленні махновського руху, який оцінювався як «природний наслідок його земельної та харчової». ванну підготую загальне повстання».⁴⁹ У квітні 1920 р. група українських есерів приєдналася до махновців, а її представник увійшов до складу Ради Революційних Повстанців України /Махновців/ (РРПУ/м/).⁵⁰

Іншим принципом політичної стратегії махновського руху з 1919 р. була платформа «єдиного революційного фронту», союзу «радянських» партій. Однак співпраця з іншими соціалістами мала бути рівноправною. Махновці, які використовували відому в політичних колах ідею створення коаліційних блоків, ставили її в специфічне співвідношення з існуючою системою влади, коли її було в принципі неможливо досягнути. По суті, Н. Махно створив соціальний винахід, який мав непоганий потенціал в умовах політичного протистояння.

Політичним ідеалом руху, схваленим у Декларації РПАУ/м/, було суспільство, в якому примусова державна влада була замінена системою соціальної влади, яка мала зупинити побудову нової бюрократичної системи з властивими їй ієрархія. потужність. Аналогічними заходами анархомахи намагалися подолати соціальний утопізм загальної анархічної доктрини. Влада, яка базується на місцевому самоврядуванні і виростає з нього знизу

48Шлях до волі. 1919. 27 листопада. С. 4.

49Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Київ: Проза, 1993. С. 62.

50Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини Літопис революції. 1930. № 1. С. 3.

вгору через з'їзди рад, є основним принципом махновської концепції «вільного радянського порядку».

Головною причиною підтримки українським селянством ідеології анархізму була його гнучкість. Політики ворогуючих політичних режимів не задовольнили основних вимог селян, а анархізм сприяв їх негайному втіленню в життя, дозволив повністю втиснути їх у свою доктрину і дав народу ініціативу суспільних перетворень.

Незважаючи на часте використання російської мови та інтернаціональні гасла, ідеологію руху не можна вважати антиукраїнською. Результатом ідеології, яку пропагував рух, селяни вбачали у відродженні суспільних інститутів і форм управління з козацьких часів.

Більше того, на користь такого висновку свідчать суспільство географічного ареалу та спадкоємність поколінь основної маси учасників цих рухів.⁵¹

Ідеологія Махнова впритул наблизилася до розробки власного варіанту української ідеї. Розгортання очолюваного ним руху Н. Махно був схильний називати «українською революцією». Згідно з його міркуваннями, люди, які не мали власної державності, повинні були відіграти провідну роль у побудові анархічного суспільства, оскільки не мали ілюзій щодо бюрократичного апарату як засобу соціального розбрату.

Таке розуміння характеру українського питання негативно позначилося на розвитку відносин між махновцями та УНР. В історії їхніх стосунків простежуються періоди взаємного невизнання та період військових конфліктів (грудень 1918 р. – січень 1919 р.) і, зрештою, короткочасний військово-політичний союз, про який було підписано договір. 20 вересня 1919 р. На жаль, політичні амбіції виявилися сильнішими за розуміння роз'єднаності українських сил, і два найвпливовіші українські табори залишилися сам-на-сам проти явно переважаючих сил російських політичних режимів.

51Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Київ: Проза, 1993. С. 63.

Звичайним критерієм ставлення людини до національного відродження є ставлення до розбудови національної держави. Проте проєкція махновського руху на національне життя дає підстави говорити про нього як про окрему форму національного руху, що свідчило про інший принцип суспільної організації.⁵²

У 1919-1920 роках махновське політичне утворення називали різними назвами. Термін «Гуляйпільська республіка» є лише одним із багатьох, але найбільш нейтральним і відображає сучасний стан речей. Історія Гуляйпільської Республіки – це два неповних роки соціального експерименту.

Органом управління Махновської республіки був з'їзд місцевих рад і представників повстанських загонів, рішення якого набували обов'язкового характеру. Всього було проведено чотири таких з'їзди, і Н. Махно виступав за побудову трирівневої системи їх ведення: районного, обласного та всеукраїнського.

З'їзд обрав зі своїх делегатів склад Військово-революційної ради (спочатку Гуляйпільського повіту, потім РПАУ/м/), яка за повноваженнями з'їзду керувала всіма поточними справами в повіті. На з'їзді також були обрані «торгові комісії», функції яких практично прирівнювалися до міністерських. Подібні функції виконував культурно-освітній відділ ВРР, який мав забезпечити ідеологічну гегемонію на території республіки та контролювати культурне життя. Культуросвідомість поділялася на секції: преса, усна пропаганда, театр (існували дві махновські групи) і школи.

Навесні 1919 р. виникли репресивні органи руху, які були представлені армійською контррозвідкою. Восени 1919 року вони вже контролювали майже всю територію Махновської республіки. У 1920 році з контррозвідувального апарату була виділена спеціальна Комісія з антиммахновських справ⁵³

52Штрихи к портрету Н.Махно: Документи и материалы. Дружба народов. 1991. No 6.

53Махно Н. Воспоминания. Кн.1. Київ: Україна, 1991.

На місцях влада розподілялася між місцевими радами та командирами, призначеними військовою владою. Останні мали контролювати порядок і пересування населення в окрузі. Місцеві ради повинні були постійно звітувати про свою роботу і взагалі радитися з місцевим населенням, що було своєрідним референдумом.

Створений у Гуляйпільській республіці політичний режим можна вважати обмежено демократичним. Усередині махновської політичної системи діяли осередки партій есерів різної спрямованості, а також більшовиків і меншовиків. Проте провідними елементами політичної системи були анархістські організації: Гуляйпільський союз анархістів і конфедерація «Набат». Політичні організації і основні органи махновського руху спиралися на мережу друкованих органів. Всього в 1919-1920 рр. в Махновському районі виходило 11 періодичних видань.

У періоди партизанських війн змінювалася і структура влади руху. На зміну обмеженій демократії прийшов авторитарний режим. Прерогативи вищої влади перебрала Рада революційних повстанців України (РРПУ), яка мала олігархічний характер і складалася з визнаних лідерів повстанців. Всі органи управління були зосереджені в одній з маневрених груп армії, яку прозвали «республікою на тачках». Вся місцева влада змовилася, створивши в регіоні ситуацію двовладдя.

Через такий стан речей анархізм перетворився на недосяжний соціальний ідеал для населення Махновської республіки.⁵⁴

У 1919-1920 роках махновці намагалися втілити в життя положення власної політичної програми. Районні з'їзди Рад визнали принцип колективної власності на землю, і навесні 1919 р. з ентузіазмом був проведений перерозподіл землі, захопленої поміщиками і куркулями. В цілому позитивний результат принесла і фінансова політика махновців, які дозволили обіг усіх існуючих на той час грошових знаків на своїй території. Система взаємовідносин між товарами та ринком, що склалася в

⁵⁴Будний В. Розгадка чарів Цірцеї: національні образи та стереотипи в освітленні літературної етнології. *Слово і час*. 2007. № 3.

Гуляйпільській республіці, відносно швидко стабілізувала їх темпи. Цікаві також спроби махновської реформи в галузі освіти, де була реалізована оригінальна виховна система, розроблена Ф. Фаррером.

Разом з тим нововведення Махнова в судочинстві із запровадженням практики «народних» судів і руйнуванням тюремних будівель мали явно суперечливий характер. Спроби вирішити робітниче питання, де використовувалися ідеї анархо-синдикалізму, можна вважати невдалими. Перехід підприємств у спільну власність не спричинив поживлення виробництва та покращення стосунків міських робітників із повстанцями.

Однак, оцінюючи досягнутий рухом рівень реалізації власної позитивної програми, слід враховувати той факт, що практично в кожній галузі суспільного життя махновцям доводилося починати практично з нуля. За 2-3 роки зроблено дуже багато, навіть якщо пункти політичної програми не виконані до кінця. Сучасний рівень розвитку руху свідчить про тенденцію його політичного виживання. Як історичне явище рух намагався забезпечити умови свого подальшого політичного існування.

Однією зі специфіки політичної карти 1917-1921 рр. була тенденція регіонального дроблення влади. За цей час на території колишньої Російської імперії було створено більше сотні ефемерних державних утворень, які в більшості випадків базували свої автономістичні претензії на простій вищості влади певної політичної групи. Із загальної їх кількості виділяються національні формування, які, спираючись на ідею національного визволення, виявили більшу життєвість. У махновському русі можна знайти риси як першого, так і другого різновиду. Існування Гуляйпільської республіки спричинило роздробленість національного організму, але в цьому випадку загальна закономірність політичної роздробленості того часу лягла на реальну основу економічної та ідеологічної ізоляції краю. Махновська республіка проіснувала довше за всі партійні автономії і навіть за деякі національні уряди.

Розвиток махновської військової машини виявився більш повним, ніж інші структурні елементи руху. У той час, коли несприятливі історичні обставини гальмували їх розвиток, військова організація продовжувала вдосконалюватися. Під час цього процесу, коли збройні сили махновського руху пройшли шлях від примітивного народного ополчення до однієї з найбоєздатніших армій того часу, вони сім разів змінювали свою назву, поки у вересні 1919 року не назвали себе Революційно-повстанськими арміями України /махновці/.

Організаційна структура РПАУ/м/ докорінно змінювалась залежно від статусу її підрозділів – рядового чи партизанського. Здатність швидко переходити з одного стану в інший стала надзвичайно ефективним методом утримання збройних сил у русі. Автором регулярної структури РПАУ/м/ був керівник її штабу – В. Білаш, автором партизанської структури – Н. Махно.

У нормальній державі головним керівним органом РПАУ/м/ вважалася її ВРР, яка налічувала від 30 до 200 членів. У часи, коли склад ВРР не був сформований, її прерогативи перебрав Військовий з'їзд армії. Безпосереднє оперативне керівництво військами здійснювали командувач і штаб армії, відповідальний за ВРР. Історія РПАУ знає двох її командирів: Н. Григор'єва (червень-липень 1919 р.) і Н. Махно (серпень 1919 р. – серпень 1921 р.). На випадок його смерті або усунення з посади командир призначав «товариша» (заступника). Головнокомандувач завжди повинен був обговорювати головні накази по армії з командною радою армії.

Усі військові посади РПАУ/м/ на доброму рахунку були факультативними. Кандидатура обраного полководця відхилялася лише в тому випадку, якщо він не мав відповідних військових знань. Після цього його місце тимчасово зайняла особа, визначена штабом армії. Фінанси армії і все переміщення контролювалося військовою скарбницею, майно якої складалося як з паперових банкнот, так і з запасів дорогоцінних металів і цінностей.

Основною одиницею повстанської армії були територіальні полки, чисельність яких залежно від розміру населеного пункту коливалася від 500 до 4 тис. осіб. Для структурування армії махновці використовували традиційну триособову структуру — до дивізій і корпусів включно.

Основним способом оснащення армії в 1919 р. стали масові мобілізації, які проводилися з дозволу повітових з'їздів рад. У 1920-1921 рр. Н. Махно відмовився від їх затримання як від неефективного заходу, а набір військ здійснювався лише на добровільних засадах, для чого організаторів Махна таємно засилали в окремі райони України.

Створення махновцями матеріальної бази армії стало болючою проблемою, усі спроби її розв'язати провалилися. Нарешті вихід був знайдений: функції тилкових служб певним чином почало виконувати організоване населення, а махновці звикли паразитувати на військових інфраструктурах опонентів.

У партизанському стані РПАУ/м/ поділялася на маневрені групи і місцеві партизанські загони. Завданням останнього був контроль території та підготовка резервів. Маневрені групи склалися з кількох полків різних родів військ, що давало змогу наносити комплексні удари по частинах противника та рухатися зі швидкістю 70-90 км на добу. Завдяки цьому Н. Махно отримав можливість здійснювати тисячокілометрові рейди по ворожій території, що вражало уяву його сучасників. Військова практика перших десятиліть 20 ст. вони не знали прикладів більш мобільної армії, ніж РПАУ/м/.

Кавалерійські частини, особливо елітна «чорна сотня», вважалися найбільш боєздатними і престижними для служби. Для забезпечення своїх запасів на всьому лівобережжі була створена мережа таємних кінних складів. Конкуренцію кавалерії склали кулеметні полки, військова інновація, яка не мала аналогів у тогочасних арміях. Піхотні підрозділи вважалися найменш боєздатними і склалися з незаможних селян, люмпенів і перебіжчиків з ворожих армій. Повстанці створили власну соціальну диференціацію,

виділяючи між собою «природних» махновців, мобілізованих, махновців-«поденників», «ракла» та інші соціальні групи. Загалом у складі РПАУ/м/ створювався нетоталітарний колектив, заснований насамперед на збереженні індивідуальності бійця та військової демократії.

У бойових діях махновці застосовували різноманітні технічні засоби, хоч і мали проблеми з їх забезпеченням. До складу РПАУ/м/ входила велика кількість артилерії та бронепоездів. Також махновці намагалися організувати інженерні сили флоту кораблів на Азовському морі та Дніпрі.

Основою бойового мистецтва була стратегія непрямих дій, де успіх досягається маневрами, а не фронтальними бойовими діями. Основними принципами махновської тактики стали: надзвичайна мобільність армії, пріоритет розвідки і підпільної мережі, використання військових прийомів і прийомів психологічної війни. У конкретних історичних умовах тактика партизанських дій у 1920-1921 рр. була доведена махновцями до стану, близького до ідеального.⁵⁵

Загалом армія повстанців являла собою добре вишколену, боєздатну і відносно чисельну (15-35 тис.) армію, очолювану талановитим полководцем. Н.І. Махном — один із головних героїв періоду революції та громадянської війни. РПАУ/м/ залишилася непереможеною в прямому сенсі цього слова, програвши війну не на полі бою, а внаслідок повного виснаження економічних і людських ресурсів округу.

Тому важливо відзначити, що уявлення про політичну систему махновського руху як виключно анархістського або навіть відсутнього є необґрунтованим, навіть серед експертів. Політичне керівництво махновців у 1917-1921 роках складалося з конгломерату переважно українських соціалістичних груп, як анархістських, так і державницьких. Це були представники політичного напрямку, який можна назвати націонал-анархістами, аналогічно до націонал-соціалістів УНР чи націонал-комуністів

⁵⁵Калинюшко О. Мандри як еміграція: літературний персонаж у пошуках самоідентичності (збірка оповідань Василя Махна «Дім у Бейтінг Голлов»). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Філологічні науки. Літературознавство»*. 2016. № 1 (326).

1920-х років. Крім того, махновський рух ніколи не був чисто анархістським, оскільки анархомахновці постійно намагалися залучити до співпраці інші соціалістичні партії, розглядаючи анархізм лише як форму соціалістичного вчення без національних меж.

2.2. Відображення махновщини в українській літературі, театрі та кіно XX-XXI ст.

Василь Махно - письменник, який постійно шукає себе та свої сенси, він обрав подорож як шлях до самоідентифікації та саморозуміння, пізнання свого через відкриття інших культур. Загалом автор посідає чільне місце не лише в українському літературному процесі, а й у світовому (його тексти перекладено різними мовами світу: англійською, німецькою, польською, румунською, сербською, чеською та ін.; письменник також є частим гостем різноманітних міжнародних фестивалів поезії в Америці, Грузії, Ізраїлі, Індії та ін.).

Творчий доробок Василя Махна складають фантастика, дебюти, стиль яких був досить гучним, особливо перша збірка оповідань «Будинок у Бейтінг Холлоу» стала Книгою року BBC – 2015, роман автора «Вічний календар» був номінований на Книга року BBC – 2019 та Шевченківська премія – 2020. Жанрове розмаїття творчості письменника включає й есеїстику: останні дві збірки есеїв увійшли до шорт-листів Книг року BBC – 2019 та 2020. Василь Махно зробив дебютував як поет у 1993 році і відтоді міцно закріпився в літературному світі: адже поетичні тексти складають левову частку творчого доробку письменника.

Ще у 2000 році Василь Махно змінив місце проживання з України на Америку, тому навколо постаті письменника науковці продовжують дискутувати про етнічну приналежність автора та її вплив, а також про вплив мандрівного стилю життя на творчість і рецепцію. різноманітних етнічних образів у текстовій репрезентації, особливо питання українського етнотипу

залишається першочерговим у сприйнятті автора. Олексій Сінченко переконаний, що «реальне існування можна перевірити лише до існування державної нації».⁵⁶

Інші дослідники, наприклад Олеся Калинюшко, навпаки, схиляється до думки, що втрата етнічності пов'язана не лише зі зміною простору, а залежить насамперед від внутрішнього усвідомлення особистості: «У сучасному мобільному суспільстві, людина, яка залишила батьківщину, не обов'язково є емігрантом, якщо вона не перестає ототожнювати її з домівкою...».⁵⁷

Отже, головним чинником авторської рецепції та репрезентації етнотипів залишається індивідуальна ідентифікація письменника (етно). Наприклад, Тамара Гундорова підкреслює, що Василь Махно, незважаючи на свій космополітизм, відкритість до світу та бажання пізнати нове етнічне середовище в усіх проявах перебування в Нью-Йорку, все ж підкреслює свою приналежність до українського народу та його культури: «.. Махно свідомо інтегрується в українську літературу, з якою він пов'язаний ще в тернопільський період, і пише українською. Його книги регулярно виходять в Україні. І це при тому, що Махно стоїть двома ногами на американському континенті і свідомо культивує свій образ глобального поета...».

Світлана Кочерга одностайно вважає Василя Махна автором, який, незважаючи на кочівництво, чітко усвідомлює свою етнічну приналежність і не відривається від інтересів своєї країни.⁵⁸

У поетичних текстах Василя Махна відображено подолання географічних і культурних кордонів інших народів і країн, розширення світогляду через подорожі, переоцінку цінностей і життєвих орієнтирів через

56Сінченко О. «Безгрунтянство» як екзистенціальна проблема в повісті «Без ґрунту» В. Домонтовичай «Еней та життя інших» Юрія Косача. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер.: Філологічні науки*. 2015. Вип. 6. С. 166.

57Калинюшко О. Мандри як еміграція: літературний персонаж у пошуках самоідентичності (збірка оповідань Василя Махна «Дім у Бейтінг Голлов»). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Філологічні науки. Літературознавство»*. 2016. № 1 (326). С. 134.

58Кочерга С. Пограниччя як текст: ретроспекція сучасної романістики. Геопоетичні студії. *Науковий альманах. Феномен місця* / за ред. Х. Семерин. Острогов : Видавництво НаУОА, 2020. Вип. 5. С. 5.

зміни в оточенні, образах інших і себе. представлені власні, різні культурні типи.

Андрій Дрозда, Юрій Барабаш, Михайло Найда та Марія Ревакович також брали участь у дискусіях про етнічну ідентичність Василя Махна, але жоден із дослідників повністю не заперечував рецепцію українського етнотипу як самообразу у творчості поета і взагалі не про абсолютну відмову від авторського самоусвідомлення як представника українського етносу. Крім того, перебуваючи посеред американського простору, вздовж «Лонг-Айленд-роуд», на краю «Монтаука» та багатьох інших топосів, таких як «Старий дім МакСорлі», «Старбакс», «Кафе на вулиці Корнелія». », «Міндленд-Біч» тощо, Василь Махно відчуває гостру потребу підтримувати зв'язок із рідними країнами.

Однією з небагатьох можливостей для цього є творчість, спосіб подорожі в минуле, перенесення в український простір, тому в поетичних текстах Василя Махна неодноразово зустрічаємо вербалізоване прагнення контакту з батьківщиною. Його поезія – місток, що сполучає письменника з уявним місцем, спосіб спілкування з ним: «літерами і сторінками – / до підземних криниць до райських рік / викладаєш / міста з паперу».⁵⁹

Доцільно стверджувати, що український етнотип постає в рецепції Василя Махна як Я-образ відповідно до етноідентифікації автора.

Варто зазначити, що поезія письменника часто має проєкції на його минуле, про що неодноразово розповідає в інтерв'ю та нарисах сам Василь Махно. Переплетення власного життєвого досвіду з творчим вимислом дає підстави ототожнювати образи ліричних героїв з образом автора. Представники українського етнотипу, автопортрети – це переважно близькі люди митця, яких автор колись знав і пов'язані з рідним місцем, людьми-спогадами, як-от дід, тато, мати тощо: 1) «дід». любив свого собаку, коли з блакитними очима – риба з Джуринки – / легенями – вкритими рудним пилом – грав басом, як мохом / знав напам'ять багато простих уривків з Євангелія /

⁵⁹Махно В. Поет, океан і риба : вибрані вірші (1993–2018). Харків : Фоліо, 2019. С. 374.

запалював на кухні свічку»; ⁶⁰2) «Кожен промінчик світла назву Іваном / Згадаю дрібниці, яких, на жаль, небагато...»; ⁶¹3) «у прадіда шапка на голові, а очі висохлі / на світлині літня трава з зеленим кожухом...»;⁶² 4) «молочниця жовта – рушили залізниці / і наближалися бджоли і суниці солодкі / чекали мене мама і тато-машиніст / сиділи на березі – біля води». ⁶³

Я-образ, репрезентований за допомогою спогадів, набуває спокійного ностальгічного забарвлення зі змішаним смутком, адже спогади про близьких ще болісно відгукуються в душах ліричних героїв Василя Махна. Саме в тих текстах, де рецепція українського етнотипу має характер спогадів, Я-образи постають дещо ідеалізованими та суб'єктивними. Ці образи не мають майже нічого спільного з сьогоденням, оскільки вони не реальні, а такими, якими їх хоче запам'ятати автор або згадує їх у минулому. Зокрема, Богдан Рубчак, який міркує про особливості творчості поетів-емігрантів, зазначає: «З роками будинки, вулиці, парки, люди десь на Батьківщині починали меркнути, їхні образи почали розпливатися і негайно доводилося посилювати. мрією, ілюзією». ⁶⁴ Таким чином, Я-образи-спогади стають ілюзорними, набувають рис притулку, куди ліричний герой може подумки втекти від теперішніх інших, які його оточують.

Рецепція українського етнотипу в поетичних текстах Василя Махна сьогодні суттєво відрізняється від сприйняття Я-образу у світлі спогадів. За словами Василя Будного, «імідж змінюється не тому, що змінюється характер, який приписують певній нації, а тому, що змінюється ставлення до країни». ⁶⁵

Внаслідок часткової відчуженості від батьківщини й тривалого життя в Америці самообраз сучасного українця у віршах Василя Махна набуває іншого забарвлення. Передусім для представників сучасного українського

60Махно В. Поет, океан і риба : вибрані вірші (1993–2018). Харків : Фоліо, 2019. С. 301.

61Махно В. Поет, океан і риба : вибрані вірші (1993–2018). Харків : Фоліо, 2019. С. 305.

62Махно В. Поет, океан і риба : вибрані вірші (1993–2018). Харків : Фоліо, 2019. С. 405.

63Махно В. Поет, океан і риба : вибрані вірші (1993–2018). Харків : Фоліо, 2019. С. 5.

64Рубчак Б. Кам'яні баби чи світовид? С. 89–100. URL: <http://sites.utoronto.ca/elul/Struk-mem/Rubchak-Works/Kamiani-baby.pdf>

65Будний В. Розгадка чарів Цірцеї: національні образи та стереотипи в освітленні літературної етноїмагології. *Слово і час*. 2007. № 3. С. 131.

етнотипу характерна репрезентація думок про ліричного героя, ототожненого з автором, який сприймається в Україні як чужинець, чужинець, який опинився поза межами українського етнотипу в пошуки розради. Роздуми українських сучасників про ліричного героя мають негативне, навіть недовірливе, критично-іронічне забарвлення, абсолютне неприйняття: «- в штатах кажуть, що є пафос / - ну тачку мотлоху / - їсть зелений фалафель // . – як він і як він.. / – він ніколи не був нашим».⁶⁶ Адже ліричний герой сам відчувається чужинцем, але йдеться не просто про зміну простору, а про відчуття екзистенціал. безпритульність, негативне відображення ліричного героя у свідомості його сучасників від гетерообразу українського етнотипу в авторській рецепції, але лише частково надає йому риси відчуженості.

Індивід, який не усвідомлює себе представником етнічної групи (він не обов'язково генетично споріднений), не може бути повністю щасливим, на думку Гуго Дайзерінка, оскільки відчуття приналежності до певного народу є потребою, а «сучасна людина» задовольняє цю потребу (як усім відомо) заради національного почуття»,⁶⁷ які дають їй відчуття прихистку. Тому людина, яка з певних причин має проблеми з етнічною ідентифікацією, позбавлена цього екзистенційного притулку. Тому ліричному герою поетичних текстів Василя Махна, як і самому письменнику, боляче, що він уже став іншим, навіть для нього самого, незважаючи на чітке самоусвідомлення представника українського народу: «усе гаразд – не маю біди / Закопався – як лис – під Тернополем / серце».⁶⁸

Пошуки власної ідентичності також символічно виражені в поетичних рядках письменника через елементи простору. Один із них мандрує на велосипеді рідною країною: «Згадав старенький безколісний ровер / куплений у 50-х: тоді був у Федевів / а в 60-х на рамі сиділи кури / Спробував, а ти б не іду».⁶⁹

⁶⁶Махно В. Ровер: вибрані вірші та есеї 2011–2014. Тернопіль : Крок, 2015. С. 30.

⁶⁷Дизерінк Х. Імагологія та питання етнічної приналежності. *Літературна компаративістика*. К. : Стило, 2011. Вип. IV. Ч. II. С. 391-392.

⁶⁸Махно В. Ровер: вибрані вірші та есеї 2011–2014. Тернопіль : Крок, 2015. С. 33.

⁶⁹Махно В. Ровер: вибрані вірші та есеї 2011–2014. Тернопіль : Крок, 2015. С. 15.

Спогади дитинства повертають ліричного героя в той час, коли він ще був частиною українського простору і самовпевнено ідентифікував себе представником українського етнотипу. Проте зрозуміло, що на тому велосипеді, який є символом дитинства, ти вже не «їздиш». Поезія Василя Махна свідчить про віддаленість власної особистості від минулого, оскільки його ліричний герой постійно переживає значні світоглядні та аксіологічні зміни внаслідок кочівництва та декодування інших культур. Отже, змінюється і сприйняття самообразу українця внаслідок повільного часткового відчуження письменника від батьківщини. Зрештою, український етнообраз в авторській рецепції в минулому набуває більш теплих і приємних рис, на відміну від Я-образу в сьогоденні, який частково трансформується в гетерообраз, точніше ліричного героя так називаємий Василь Махно, який ідентифікує себе як українець, у рецепції українського етнотипу набуває рис образу іноземця.

Таким чином, незважаючи на переїзд Василя Махна з України до Америки, мандрівний спосіб життя українського етнотипу в авторській презентації залишається самообразом, оскільки письменник не перестає ідентифікувати себе як українця. Я-образ у творчості Василя Махна здебільшого постає у формі спогадів, виражених згадками про родичів поета: матері, батька, діда, прадіда тощо. Я-образи набувають у письменницькій рецепції теплих і затишних рис, водночас близькі Я-образи дещо ідеалізуються, оскільки змальовуються такими, якими хоче запам'ятати ліричний герой чи автор. У поетичній ретроспективі серед образів українців відчуваються ліричні герої, які в текстах Василя Махна часто ототожнюються з образом самого автора. Я-образ у поезії репрезентують і випадкові представники українського етносу, але вже не за допомогою спогадів ліричних героїв, а в сьогоденні. Сучасні українці в авторській рецепції вже частково набувають рис відчуженості. Головним залишається сприйняття ліричного героя у свідомості цих образів: поет-емігрант став гетерообразом у рецепції власного етносу. Ностальгічне змалювання образів рідних, відчуття

іноземця серед сучасників свідчать про те, що письменник уже усвідомлює свою віддаленість від українського етносу, але все ж не перестає ідентифікуватися з ним, бо його ліричний герой болісно сприймає те, що він стане іноземець у прийомі багатьох своїх співвітчизників.

Етнічна свідомість, її вплив на тексти, диференціація гетеро- та Я-образу, категорії свого/чужого (чи свого/чужого) заслуговують на подальші дослідження в галузі літературознавства не лише на прикладі поетичних текстів Василя Махна, а й на прикладі поетичних текстів Василя Махна. напр. у творах різножанрових авторів, оскільки вони порушуються та аналізуються, проблематика не втрачає, а навпаки набуває актуальності в епоху глобалізму, коли кордони все більше стираються, а питання самоідентифікації стає все більш складним.

РОЗДІЛ 3

СТВОРЕННЯ ПОРТРЕТУ «БАТЬКА» МАХНА В УКРАЇНСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРІ, ТЕАТРІ ТА КІНО ХХ-ХХІ СТ.

3.1. Трансформація портрету «батька» Махна в українській літературі, театрі та кіно ХХ-ХХІ ст.

Махно і махновщина є одним із символів світового анархістського руху, а махновський рух – одним із найважливіших у громадянській війні в Україні. У радянській історіографії та художній літературі він трактувався однозначно – як куркульсько-бандитська контрреволюція, спрямована проти встановлення радянської влади, комуністичного ладу. Після розпаду Радянського Союзу і падіння комуністичної системи історики намагалися відмовитися від цієї концепції і розглядали махновщину як самооборону селян від політики воєнного комунізму. Адже відомо, що Нестор Махно неодноразово діяв у союзі з військовими частинами Червоної Армії та суттєво сприяв розгрому об'єднаних внутрішніх і зовнішніх антирадянських сил.

Рано чи пізно, але неминуче настане час справедливості та розуму. І як би не хотілося, щоб історичний поступ справедливості стався на цьому шляху, марно. На своє місце в історії, на нашу землю в пам'яті повертається Нестор Іванович Махно, який хотів бачити вільним, багатим і незалежним не лише своїх співвітчизників – селян, а й кожного трудівника. Все коротке життя цієї людини було присвячене служінню ідеї – побудові щасливого, заможного суспільства, без морального і фізичного гніту, без панів і начальників.

Нестор Махно з ранньої юності з головою кинувся в революційну боротьбу і став одним із найактивніших учасників революційної групи «Союз незможних хліборобів». Покаранням за це є смертна кара, яку згодом замінили не менш страшною каторгою.

Важкі випробування не зломали революціонера, вони лише посилили його жагу до боротьби, загартували волю. Усі ці якості яскраво проявилися після Лютневої революції та повернення на батьківщину в 1917 році.

Він сам ініціював і очолив перші органи народної влади в Гуляйполі (спочатку Спілку селян, а згодом – Раду представників робітників і селян), провів земельну реформу в інтересах трудового селянина.⁷⁰

У 1919-1920 рр. Н. І. Махно створив величезну повстанську армію, яка боролася з усіма могутніми режимами, проявила рідкісний полководець, керувала низкою успішних військових операцій.

Поступово гуляйпільці зрозуміють унікальність характеру Н.І. Вони хвилюються за національну історію, починають цінувати його старання і бачать перспективу давніх дій.

По-різному увічнено пам'ять про наших предків-прадідів, які зі зброєю в руках боронили рідні домівки та власну свободу від різноманітних політичних паразитів, та про їхнього легендарного «батька». Меморіальні дошки та пам'ятники, книги та картини, виставки та експозиції, меморіальні дошки – це лише частина шани до нашої пам'яті.

До нас приїзять представники багатьох європейських країн: Франції, Німеччини, Італії, Швеції, Польщі, а й далека Америка та Канада цікавляться долею нашого славетного земляка Н. Махна.

Зараз Гуляйполе можна знайти на багатьох сайтах. Про місто та його метушню відвідують журналісти відомих газет і журналів «Домов», в тому числі на іноземних кіностудіях, знято не один документальний фільм, переважно французькою та іспанською мовами.

Так що не варто. На вільному вітрі їх запрягають четвірка коней і поводитир.

Було так, що Нестор Махно у 1918-1921 рр. боровся чи не з усіма органами влади, які існували в Україні, відстоюючи лише інтереси повсталого селянина, щоразу обертаючи зброю проти тих, хто становив для

⁷⁰Махно В. Ровер: вибрані вірші та есеї 2011–2014. Тернопіль : Крок, 2015. С. 15.

нього найбільшу загрозу. А Махна шанобливо називав «батьком» і сам гордо підписувався⁷¹

Образ Нестора Махна в різні роки кардинально змінювався. Радянське уявлення про Махна та його армію сформувалося ще в роки громадянської війни під впливом В. Леніна, а також постанов про них центральної партійної та радянської влади.⁷²

У 1918 – першій половині 1919 рр., коли загони Махна воювали на боці Червоної Армії, їх командувач в Україні В. Антонов-Овсієнко оцінював їх позитивно.⁷³ До липня 1919 р. у центральній і місцевій комуністичній пресі продовжували з'являтися вихваляльні статті про махновців. А після 8-го з'їзду РКП(б) наприкінці березня 1919 р., на якому «військова опозиція» зазнала поразки, Ленін висунув вимогу ліквідації махновських формувань.⁷⁴ Тоді комуністична преса, начебто на зло, розгорнула масштабну антимахнівську кампанію. Відтепер невдачі Махновської бригади Червоної Армії висвітлювалися як відкрита контрреволюційна зрада.

Після ліквідації Махном «григорівщини» ставлення до махновців дещо змінилося, а з початком розгрому Денікіна почався курс на ліквідацію махновських формувань, яких знову оголошували засланцями як «дезертирів» і «зрадників», було знову підтверджено.⁷⁵ І, нарешті, наприкінці 1920 р. вони були оголошені «ворогами Радянської республіки і революції».⁷⁶

З початку 20-х років образ Нестора Махна як злочинця, а не політичного діяча створювався й утверджувався не лише в художній літературі, а й в історичних творах. Прізвище «махновець» стало прозивним

71 Михайлюта В. П. Образ Нестора Махна у творах українських письменників. Наукова достовірність і художній домисел: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. В. П. Михайлюта; Запорізь. держ. ун-т. Запоріжжя, 1999.

72 Тимошук О. В. Анархо-комуністичні формування М. Махна. Вересень 1917 – Серпень 1921 року. URL: <http://www.makhno.ru/lit/book8.php>.

73 Антонов-Овсієнко В. А. Записки про громадянську війну/ Володимир Антонов-Овсієнко. У 4 т. М.-Л.: 6 / в, 1928-1933. URL: http://militera.lib.ru/h/antonov-ovseenko_va01/index.html.

74 Ленін У. І. Листи (жовтень 1917 – червень 1919) / ПСС. Т. 50. С. 283.

75 Громадянська війна на Україні 1918-1920: Сб. документів і матеріалів. В 3 т. 4кн. К., 1967.

76 Громадянська війна на Україні 1918-1920: Сб. документів і матеріалів. В 3 т. 4кн. К., 1967.

для різного роду бандитів, які бунтували без певних цілей і програм, просто через природну схильність до грабунку, руйнування, бунту.⁷⁷

Радянська влада хотіла змінити його назву. Махновщина характеризувалася як анархічний рух, за яким стояли дві-три тисячі обмежених людей: грабіжників, убивць, які боролися проти пролетарської держави.⁷⁸ Заборонялося запам'ятовувати, а тим більше вивчати.

У книгах і фільмах Нестора Махна описували переважно як лідера вічно п'яної одиначки Гуляйпілової.⁷⁹ Про це свідчить також цитата В. Савченка в його статті із замітки до бердянських «Известий», в якій стверджується, що «... у Махна немає програми, як у Петлюри. Він просто кидається з місця на місце і знаходить дику насолоду в radoщах гулянок і вбивств. Це була ненормальна людина, яка знаходить задоволення в жорстоких вбивствах».⁸⁰

Однак у реальному житті Нестор Махно був далеко не карикатурою на людину, а одним із найнебезпечніших ворогів для більшовиків, а також для решти військово-політичних сил, що діяли на території України в той час. Офіційна пропаганда в СРСР змальовувала Махна та його поплічників бандитами й антисемітами. Живим прикладом є трилогія О. М. Толстого «Ходіння по муках»,⁸¹ у якій зображено взяття Катеринослава махновцями і за мотивами якої двічі знято однойменний фільм «Ходіння по муках».⁸²

Трилогія «Ходіння по муках» — це роман про російську інтелігенцію, про її шлях до Жовтневої революції. Робота над епопеєю тривала понад 20 років, від однієї епохи до іншої, від громадянської війни до Вітчизняної.

77Савченко В. А. Зрада «Батьки» Махної «Залізна мітла» Л. Д. Троцького (Причини наслідки махновського заколоту 1919 р.). URL: <http://www.makhno.ru/st/106.php>.

78Волковинський В.М. Батько Махно. К.: Товариство «Знання» України, 1992.

79Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Махно: історичні оповідання. К.:б/в,1993.592с.

80Українська РСР у період громадянської війни 1917-1920 рр. У трьох томах. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1967 р.

81Толстой А. Н. Ходіння по муках. URL:http://az.lib.ru/t/tolstoj_a_n/

82. Ходіння по муках. Екранізація. URL: <http://kinofilms.tv/film/xozhdenie-po-mukam-serial/31738/>.

Олексій Толстой приводить колоритний опис батька Махна – комічну кальку, списану з героїв популярного в кінці XIX століття жанру вікторіанського «чорного роману».

У цьому романі Нестор Махно постає перед нами як тип, безсумнівно, патологічний, озвірілий маніяк, нелюдь. «Махно гулял. В добытой после налета на Бердянск гимназической форме колесил на велосипеде напоказ всему городу, или вместе со своим адъютантом Каретником пел песни под гармонь, шатаясь по улице, или появлялся на базаре, злой и бледный, ища ссоры, но все от него прятались, зная, как легко у него из кармана штанов вылетает револьвер. Дюжие махновцы, не боящиеся ни бога, ни черта, увидев его около карусели, слезали с деревянных коней и пускались наутек... По всему Гуляй-Полю шли разговоры, что батька за последнее время стал много пить и как бы не пропил армии». ⁸³ А у відомій екранізації роману ⁸⁴ епізод з катанням на каруселі навіть посиленій. Махно не тільки катається на каруселі, а й стріляє по перехожих з револьвера.

Ще одним твором, що передає ставлення радянської влади до Нестора Махна, являється поема Е. Багрицького «Дума про Опанаса». ⁸⁵

У цьому творі показано, як громадянська війна позбавляла просту людину можливості мирно працювати на землі, безжалісно калічила долі. Багрицький розповів у поемі про подвійні стандарти політики більшовиків у ставленні до селянства, закарбував діяння влади, що згодом, відповідно до загальної ідеологічної установки, старанно замовчувалися. Безсумнівний інтерес у «Думі» викликає бачення поетом подій громадянської війни на Україні, його оцінка ролі окремих історичних фігур у цьому процесі. ⁸⁶

У «Думі про Опанаса» показано трагічне протиборство українського сільського хлопця Опанаса, який мріє про тихе селянського життя на своїй

⁸³Мамченкова О. Вільна енергія. Кореспондент № 41, 2011.

⁸⁴Ходіння по муках. Екранізація. URL: <http://kinofilms.tv/film/xozhdenie-po-mukam-serial/31738/>.

⁸⁵Багрицький Е. Дума про Опанаса. URL: http://lit.peoples.ru/poetry/eduard_bagritskiy.

⁸⁶Багрицький Е. Дума про Опанаса. URL: http://lit.peoples.ru/poetry/eduard_bagritskiy.

вольній Україні, та комісара-єврея Йосипа Когана, який обстоює «вищу» істину світової революції.

Нестор Махно у цій поемі виглядає настільки ж непривабливо, як і в трилогії О.Толстого. І безпосередньо. І опосередковано. Через головного героя «Думи» селянського сина Опанаса:

«Зашумело Гуляй-Поле от страшного пляса, – Ходит гоголем по воле скакун Опанаса. Опанас глядит картиной в папахе косматой, Шуба с мертвого раввина под Гомелем снята.

Шуба – сукня хутряна відчинена – жарко! Френч англійського крою здобутий за Вапняркою. На руці з нагаєм міцне лошаче мило; Револьвер висить на ланцюжку від панікадила. Опанасе, наша доля туманом повита, – Хліборобом хочеш у полі, а йдеш – бандитом! Полетиш дорогою чистою, залетиш у ворота, Бити жидів та комуністів – легка робота!

А Махно поспішає в тумані дорогою просторою, У монастирському шарабані, під прапором чорним. Стогном стогне Гуляй-Поле від страшного танцю - Ходить гоголем по волі скакун Опанаса ... ».⁸⁷

Гротескно-негативний образ Махна змальовано і в пригодницькій повісті Павла Бляхіна «Червоні дияволи».

Оповідання про червоних дияволів Бляхін написав у 1921 році. Описані події періоду громадянської війни, що нещодавно закінчилася, відбувалися в Україні на тлі бойових дій 1-ї кінної армії Будьонного проти військ Нестора Махна. Повість розповідає про двох підлітків, брата та сестру - Мишку та Дуняша, які живуть в одному з українських сіл. Раптом на село нападає банда Махна. Хлопці вирішили створити невелику команду. З цього моменту починаються героїчні пригоди трьох юних розвідників, воїнів першої кавалерії. Підлітки здійснюють багато неймовірних подвигів (аж до захоплення батька Махна, чого насправді не було), виходять переможцями зі смертельних ситуацій і своїм самовідданим служінням справі революції

⁸⁷Сахновська Л. М. «Дума про Опанаса» Є.Г.Багрицького: ідейно-образна структура: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.02. Тавр. нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. Сімф., 2002.

досягають високого визнання республіки та нагород. Орден Бойового Червоного Прапора.

Книга «Червоні дияволи», опублікована в 1922 році, а потім і однойменний фільм,⁸⁸ опублікований в 1923 році, відразу ж стали популярними і неодноразово перевидавалися. Але автор показав у ній Нестора Махна саме таким, яким його бачила влада. На перших же сторінках повісті читаємо: «У Гуляй-Полі і по всій Катеринославській губернії кочували батьки Махна і грабували мирне населення відомої в Україні банди». Ці банди, діючи в тилу Червоної Армії, завдали радянському народу незлічених збитків: організовували єврейські погроми, грабували бази постачання, вбивали радянських робітників, особливо більшовиків і червоних партизанів. Сільські багатії і буржуї всіляко допомагали їм у боротьбі з радянською владою. Вони хотіли повернути старий режим, царя і поміщиків».⁸⁹

А розповідаючи про напад Махна та його головорізів на село, автор говорить про неконтрольованість банди: «Бандити вривалися у двори й хати, грабували майно, крутили голови гусям і курям, ганяли овець і корів. Але як не дивно, рейдери не чіпали хати куркулів і сільських багатіїв».⁹⁰

Це означає, що Махно постає перед нами як бандит і бандит, для якого немає жодних обмежень. І перед радянським читачем постала така картина: махновці тільки й робили, що пили, грабували та влаштовували єврейські погроми,⁹¹ а сам батько представляв ідеал анархізму (у романі О. М. Толстого за формулою: «Тоді лугами будуть баби і коні кочувати»)⁹²

Оповідання та його екранізація зустріли із захватом. Цьому фільму поет Микола Асєєв присвятив вірш, у якому скептично налаштований глядач зізнається: «Вперше наш радянський образ не болить вилиця...» «Перший

⁸⁸Червоні диявлята. Екранізація. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=oFU6jyJdIZs>.

⁸⁹Сахновська Л. М. «Дума про Опанаса» Є.Г.Багрицького: ідейно-образна структура: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.02. Тавр. нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. Сімф., 2002. С. 211.

⁹⁰Сахновська Л. М. «Дума про Опанаса» Є.Г.Багрицького: ідейно-образна структура: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.02. Тавр. нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. Сімф., 2002. С. 208.

⁹¹Легендарний син Гуляйпільля: до 125-річчя від дня народження Н.І. Махна: біобібліографічний покажчик. Вид. 2-ге доп. і перероб. Запоріжжя: ЗОУНБ ім. Горького, 2013.

⁹²Українська РСР у період громадянської війни 1917-1920 рр. У трьох томах. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1967 р.

фільм революції» — так назвала його «Кіногазета». . його захоплений відгук. Звісно, образ «червоних дияволів» сподобався Володимиру Іллічу Леніну, оскільки він виражав офіційну позицію радянського керівництва.⁹³

Починаючи з 1920-х років, влада десятиліттями влаштовувала навколо імені батька димову завісу замовчування, спотворення, підробок, нахабної брехні та наклепу. Завзятий інтернаціоналіст, як і всі анархісти, його зображували антисемітом. Але антисемітизм, який вони вчинили, вчиняючи єврейські погроми, не відповідає дійсності. Адже серед бійців Махна євреї були на четвертому місці за національним складом, а керівником контррозвідки був відомий в Одесі Лев Задов.⁹⁴ Образ Махна був потрібний радянській пропаганді, тому що, на відміну від нього, дії радянського керівництва представлялися справедливими і послідовними.

Особистість Махна приваблювала багатьох письменників. Махнівщину вперше описав письменник М. Ірчан в історико-публіцистичній праці «Махно і махновці».⁹⁵ А в 1920-1930-х роках його образ з'являється у творах українських і зарубіжних письменників, характерною рисою яких є те, що вони написані свідками цих подій, а часто й їх учасниками – людьми, які мали контакт із махновцями чи чули про них. розповіді тих, кого вони знали особисто. Серед них можна відзначити праці В. Сосюри, В. Підмогильного, Г. Косинку, М. Хвильового, К. Поліщука, Ю., яка з'явилася ще до масового тиражування зловісного портрета п'яниці, розпатланого, оскаженого гуляйпільця з більшовицькою ідеологією «батюшка».

Але не всі письменники були на боці радянської влади. Здебільшого це були сучасники Махна та свідки цих подій. Характерною рисою художніх творів 1920-1930-х років є те, що їх автори часто безпосередньо контактували з махновцями або слухали розповіді тих, хто їх особисто знав. Серед них можна відзначити праці В. Сосюри, В. Підмогильного, Г. Косинка, М.

⁹³Ірчан М. Махно та махнівці. Архів старих газет. URL: <http://oldnewspapers.com.ua/node/499>.

⁹⁴Фочкін О. Від «Червоних дияволів» до «невловимих месників»/ Читаємо разом. 2011 грудень. URL: <http://www.chitaem-vmeste.ru/pages/material.php?article=285&journal=98>.

⁹⁵Поліщук К. Гуляйпільський батько. Львів: Фенікс. 1991.

Хвильовий, Ю та ін. Усі вони з'явилися ще до початку масового тиражування грізного портрета п'яного, розпатланого, оскаженілого «батюшки» Гуляйпіла з більшовицькою ідеологією.

Одним із таких авторів, який писав свої твори ще до заборон і наклепів Нестора Махна, є Клим Поліщук, який після подій 1917 року перебував під глибоким впливом соціалістичних ідей, працював у різних революційних організаціях Житомирщини, а згодом, рятуючись від переслідувань, потрапив до Галичини, де він присвятив себе виключно письменництву.

Повість Кліма Поліщука «Отець Гуляйпіль»⁹⁶ була написана автором у Львові, побачила світ у 1925 році, чим викликала особливий читацький інтерес.

У романі розповідається про події громадянської війни. А герої роману змушені жити, воювати, кохати і вмирати в умовах революції.

Образ Нестора Махна можна побачити в легендах, казках та оповіданнях, які охоплювали це ім'я. А легенда, покладена в основу роману Поліщука, може бути власною версією автора, тобто має літературне походження.

Роман складається з двох частин. У першій описується образ Махна, його життєвий шлях напередодні революції. Автор ґрунтовно описує генеалогію родини Махнових, доводить, що Нестор прийшов у цей світ із «запрограмованою грішною душею» та прагненням змінити навколишню дійсність, трактує повагу повстанців до «батька» саме тому, що він не бажає будь-якої влади, він мріяв про особисту свободу кожного. У першій частині автор експериментує в пошуках поєднання фантастики та реалій поточних подій.

Друга частина роману більше дбає про історичну достовірність і містить описи численних військових походів Махна, боротьби з гетьманським військом та його союзниками — німецькими інтервентами,

⁹⁶Саєнко В. Синестезія як якість поезики ліричного твору. Поетика художнього тексту. Матеріали доповідей і повідомлень. Київ-Херсон. 1996.

протистояння Нестора Махна та отамана Григоренка. Родзинкою стало історично достовірне зображення вбивства Григоренка (Григор'євої).

З самого початку роману простежується безперервна лінія сюжету – «Дух, що руйнує, – дух, що буде».⁹⁷ А ще автор описує справжню сутність радянської влади і те, чого вона очікувала від революції. Про це свідчать слова з твору: «Революція... лише засіб, а не мета! Ви, соціалісти, бачите в революції лише те, що дозволяє створити в ній свою власну владу і тим самим створити новий режим і змусити всіх терпіти, що є фактично контрреволюцією...».⁹⁸

Автор майстерно показує, як між різними представниками суспільства борються ідеї та уявлення про цю революцію. Бо посланець «ради» військових і робітничих депутатів має з цього приводу свою думку: «Ми боремося за право робітників і селян стати вільними... але бачити в цьому якийсь новий режим, який би дорівнює контрреволюції – це справді щось незрозуміле..».⁹⁹

Письменник вдало підкреслює налаштованість народу на те, що йому не потрібні ні війна, ні Рада, ні максималісти, ні щось інше, що поклато б на простих людей ярмо державних повинностей. Він протримався надто довго, щоб тепер прийняти нове поневолення.

Основну характеристику Нестора Махна дає Клим Поліщук. Він неодноразово акцентує увагу читача на своєму вмінні впливати на людей, передавати словом «багато довіри і сили». Махно постає перед нами як представник народу. А джерело непереможності й живучості махновського руху автор вбачає в традиціях самотніх жінок на гуляйпільській землі, у запорізьких степах та підтримці своїх землячок.¹⁰⁰

97Качуровський І. Клім Поліщук. З тих, хто повернувся, щоби померти. Радіо Свобода. 2014 – вересень. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24500353.html>.

98Качуровський І. Клім Поліщук. З тих, хто повернувся, щоби померти. Радіо Свобода. 2014 – вересень. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24500353.html>.

99Качуровський І. Клім Поліщук. З тих, хто повернувся, щоби померти. Радіо Свобода. 2014 – вересень. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24500353.html>.

100Толстой А. Н. Ходіння по муках. URL:http://az.lib.ru/t/tolstoj_a_n/.

Письменник, якому самому довелося зазнати переслідувань радянської влади, бачить у Несторі Махно неординарну особистість, здатну повести за собою людей.¹⁰¹ Незважаючи на таке прихильне ставлення до гуляйпільського «батюшки», автор зумів донести до нас суть тих страшних подій, до яких були причетні всі, кому не байдужа подальша доля українців.

Особливістю творчості К. Поліщука є те, що він описав цей період із суто українських позицій. Автор не приховує загальної безглуздості тієї війни та революції, незважаючи на благородні цілі, які їх породили.

Оскільки книжка «Отець Гуляйпіль» була створена у львівський період творчості Поліщука, то й видано її у Львові. Але після приєднання Галичини до радянської України всі твори письменника були заборонені та вилучені з бібліотек, цей роман не став винятком.¹⁰² І це зрозуміло. Адже автор роману описує у своєму творі зовсім не ту сторону, яка була вигідна радянській владі. Радянській пропаганді був потрібен образ Махна як негативного чи навіть ганебного, оскільки на відміну від нього дії радянського керівництва виглядали справедливими та послідовними.

Так, у романі «Батько Гулайпіль» письменник змальовує широку панораму громадянської війни, створює образи ватажків протиборчих сил, художньо втілює особливості українського національного менталітету — демократизм і прагнення до свободи. І як свідок цих подій Клим Поліщук залишив одне з небагатьох ґрунтовних і правдивих мистецьких досліджень махновщини та реалістичний образ «батька» Гуляйполя. Тому можна стверджувати, що автор об'єктивно передав риси Нестора Махна та Української революції ще до того, як Україною прокотилася хвиля замовчування та спотворення цієї історії.¹⁰³

Варто сказати, що в народній уяві Махно був наділений фантастичними рисами та якостями, а в офіційній історіографії радянського періоду він є

101 Українська РСР у період громадянської війни 1917-1920 рр. У трьох томах. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1967 р.

102 Толстой А. Н. Ходіння по муках. URL:http://az.lib.ru/t/tolstoj_a_n/.

103 Толстой А. Н. Ходіння по муках. URL:http://az.lib.ru/t/tolstoj_a_n/.

постаттю ворога, політичного авантюриста, бандита. Обидва підходи створюють спотворений образ не лише однієї людини, а й такого суспільного явища, як махновщина.

І хоча для радянської художньої літератури 1920-х років характерна негативна характеристика Нестора Махна та бійців його повстанської армії, деякі автори змогли віднести махновців до героїв громадянської війни, як, наприклад, сучасник Махна Сергій Єсенін, який пише: у поемі «Країна пройдисвітів»¹⁰⁴ про те, що особа Махнова та його ідеї були дуже популярні серед селян:

«І у відповідь партійній команді, За податок на селянську працю, По країні свище банда на банді,

Волю влади рахуючи за батіг.

І кому дорікнути нам можна?

Хто зможе закрити вікно,

Щоб не бачити, як зграя обережна І селянство так люблять Махна?..»

Махно в цій поемі безпосередньо зображений під іменем бандита Номаха (як свідчив сам поет). Єсенін навіть хотів назвати вірш на честь цього героя: «Но-мах» — значить «Ма-но»; поет просто переставив склади прізвища.

Нестор Махно, безсумнівно, належить до знакових особистостей ХХ століття. В його особі поєдналися воля, бажання й енергія мас. За життя про нього складено багато легенд, казок, анекдотів, пісень. Портрет «батька» Махна створювався за допомогою наукової та літературної літератури, і якщо в перші роки революції цей процес був природним, то під диктатом панівної ідеології він став цілеспрямованим і необ'єктивним.

Творчі доробки письменників 20-х років залишили нащадкам реалістичний опис образу славетного повстанського ватажка України, який зумів створити одну з найбоєздатніших армій громадянської війни, багатогранність характеру і вдачі Нестора Махна, він зумів об'єктивно

¹⁰⁴Ходіння по муках. Екранізація. URL: <http://kinofilms.tv/film/xozhdenie-po-mukam-serial/31738/>.

передати їх риси, надати явищу лідера селянських мас скоріше художньої переконливості, перш ніж почалося його жорстоко глузливе спотворення.

3.2. Відображення портрету «батька» Махна в українській літературі, театрі та кіно ХХ-ХХІ ст.

Існуючий комплекс історіографічних джерел по темі махновщини та їх спільні риси дає підстави для виділення окремого самостійного напрямку зарубіжної історіографії з теми махновщини, яким є дослідження анархістів, їх симпатиків і критиків з «лівих». Їхню творчість частково проаналізовано в спеціальних дослідженнях В. Горака,¹⁰⁵ М. Ковальова,¹⁰⁶ узагальнюючих працях дослідників анархізму.

Нестор Махно, народний полководець Громадянської війни, - одна з ключових постатей російської історії початку ХХ ст. Його неординарний образ і трагічна доля неодноразово надихали письменників і митців на створення повістей та романів, а кінематографістів – різноманітних екранізацій, у яких він виступав одним із головних героїв. Стаття присвячена дослідженню екранного образу Н. І. Махна з першого фільму початку 1920-х років. по сьогоднішній день. Не встигла відгриміти Громадянська війна, коли глядач побачив перший радянський бойовик «Червоні дияволята» повісті П. А. Бляхіна, а вже за пострадянських часів нас ошчасливили тривалим серіалом «Дев'ять життів Нестора Махна». У цих фільмах Махно виступав головною дійовою особою. В інших картинах, яких було багато, він з'являвся в епізодах. Але це були яскраві епізоди, що запам'ятовуються, і образи. Зокрема, у всіх екранізаціях трилогії О. М. Толстого «Ходіння по муках» виконавці ролі Махна небесталанно проводили у свідомість глядача авторські ідеї цього

105Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) у монографічних дослідженнях Майкла Паля і Олександра Скирди. Дисциплінарні виміри української історіографії: колективна монографія. К. 2015.

106. Ковальов М.В. Критика махновського руху сучасними зарубіжними дослідниками соціалістичної орієнтації. The 4th International scientific and practical conference “Modern directions of scientific research development” (September 28-30, 2021). BoScience Publisher, Chicago, USA. 2021

епічного твору, хоч і з урахуванням мінливої політичної кон'юнктури. А виконання ролі Нестора Івановича Б. П. Чирковим в екранізації роману Нд. Іванова "Пархоменка" віднесено до шедеврів радянської кінематографії.

Водночас сценаристи та режисери не ставили за мету показати реальну історичну особистість, розкрити феномен Махна та махновщини, дати об'єктивну оцінку історичним фактам, а лише використали відоме ім'я для свого кіногероя, підкоряючись загальної ідейно-політичної лінії поточного моменту. У роки Радянської влади цей образ частіше набував гротескно-карикатурної форми, викликаючи у глядача негативні емоції та відторгнення. Однак усі ці фільми були популярними і несли цілком певне ідеологічне навантаження у широкі маси. Переосмислення вітчизняної історії у пострадянський період позначилося і зміні підходу у зображенні історичних персонажів. І хоча екранний образ Махна і в наш час істотно відрізняється від свого реального прототипу, проте вже не створює відразливого враження, мотивує глядача на повагу до історичного минулого своєї Батьківщини та його уважне вивчення.

Що стосується першоджерел анархічної літератури, то для зарубіжної історіографії 1920-х рр., досить насиченої документами та уривками з публікацій 1920-х років, характерна монографія близького співробітника «батька» – Петра Аршинова Махновці.¹⁰⁷ Дослідники вже «розібрали книгу на цитування», тому ми обмежилися коротким історіографічним оглядом. Найвищим виявом революційного повстання дослідник вважав махновський рух: «Характерними, специфічними сторонами цього руху є: глибока недовіра до непрацюючих або привілейованих груп суспільства; ... заперечення принципу державності; повне самоврядування робітників на своїх місцях».¹⁰⁸ Як приклад самоврядування наводиться Гуляйпільщина, яка з листопада 1918 р. по червень 1919 р. жила без жодної «верхньої» влади і самоврядувалася через повітові з'їзди.

107Толстой А. Н. Ходіння по муках. URL:http://az.lib.ru/t/tolstoj_a_n/.

108Berkman A. The Bolshevik Myth. New York: Boni and Liveright, 1925.

Г. Максимов у своїх спогадах стверджував, що повстанці Махна були готові прийняти анархістську ідеологію та програму безправної робітничої республіки. Г. Максимов критикував Н. Махна та його «Платформу» за відхід від класичного анархізму, але засуджував сталінський терор проти російських анархістів і колишніх махновців у книзі «Гільйотина для роботи»⁹⁹. Скепсис деяких дослідників щодо анархічної ідеології повстанців розвіяв відомий анархіст О. Беркман, висловлюючи надію передусім на українське селянство. Махновці: Український селянин інстинктивний анархіст... Я переконаний, що революція в Росії померла. Україна – це єдине місце, де він ще живе».¹⁰⁹

Монографія Всеволода Воліна «Невідома революція», видана 1947 р. французькою мовою¹¹⁰ і неодноразово перевидана, була високо оцінена автором передмови П. Євричем: «Книга Воліна «Невідома революція» є найважливішою анархістською історією російської революції. з усього, що коли-небудь було опубліковано різними мовами.

У памфлеті Іва Тернона¹¹¹ висловлювалося схвалення махновської боротьби під анархістським прапором. На його думку, махновщина – це повстання селянської бідноти, натхнене козацькою традицією, але без націоналістичних, релігійних чи расистських упереджень. Стверджується, що, здавалося б, утопічна мета руху — анархічний лібертарний комунізм — стала можливою в практиці Махнова в умовах політичного хаосу. Протягом коротких періодів і на значній території України сільське суспільство ще було організоване махновцями на засадах самоврядування. Ів Тернон протестував проти жорстокості Нестора Махна та змальовував його як чудового стратега й повстанця, «сина української землі, образа легендарного запорізького козацтва»¹¹², а також селянина й прибічника анархії та свободи.

109Voline V. La Révolution inconnue 1917-1921: documentation inédite sur la Révolution russe. Paris, 1947.

110Voline V. La Révolution inconnue 1917-1921: documentation inédite sur la Révolution russe. Paris, 1947.

111Joll James. The Anarchists. Cambridge: Harvard University Press.1980. P. 169.

112Ternon Yves. Makhno: la révolte anarchiste. Bruxelles: Complexe, 1981.

Цікаві роздуми про настрої та прагнення трудящих мас у революції та їхнє ставлення до анархістських і більшовицьких ідей висловлені також у праці Г. Шукмана.¹¹³ Дослідник зазначав, що нереально припустити, що більшість населення (85% селян) захоче прийняти нову «владу» робітничих рад — рад, нав'язану ззовні. Навіть багато робітників хотіли скликати Установчі збори, які б представляли все населення, а не створювати нову диктатуру замість старої. Г. Шукман вважав: «Визнаною політичною метою всіх рад була не «радянська держава», а скликання Установчих зборів і створення демократичної республіки».¹¹⁴ Тому дослідник стверджував, що запропоноване махновцями анархістське самоврядування може стати альтернативою більшовицькій псевдодемократії.

Аналізуючи стосунки махновців із «зеленими» повстанцями, М.Малет не обмежився відображенням стосунків з окремими українськими лідерами, а висвітлив спільні та характерні риси махновщини та антонізму. На жаль, ця ініціатива британського історика не знайшла свого продовження навіть у російській історіографії. Цікавим є й бачення М.Малетом місця повстанських рухів у революційних подіях: «У суворому військовому сенсі Махна і Петлюру можна розглядати як керівників найбільших збройних сил України періоду громадянської війни, як головних отаманів. лівого і правого берегів Дніпра. Що відрізняє їх від зелених лідерів на кшталт Антонова та Григор'єва насамперед – свідомість та специфічні ідеології. Обидва працювали всеукраїнського масштабу. З точки зору державної політики вони займають проміжну ланку між владою червоно-білих і групами зелених».¹¹⁵

Деякі західні вчені критикували повстанців і анархістів «лівих», виправдовуючи жорстку лінію РКП(б) під час хаосу революції та громадянської війни. Тож Нестор Махно та його «ранговий анархізм» давно цікавили польських дослідників, як-от Ромуальд Война, чий нарис про головні віхи махнівської боротьби та її практичні результати був

113Ternon Yves. Makhno: la révolte anarchiste ... P. 3-5.

114Shukman Harold. The Blackwell Encyclopedia of the Russian Revolution. New York: Basil Blackwell, 1988.

115Malet M. Nestor Makhno in Russian civil war.

опублікований у соціалістичній Польщі в 1970 р.¹¹⁶ Дотримуючись комуністичних позицій, історик висвітлював успіхи та невдачі першого втілення частини анархічних ідеалів у життя конкретного соціального анклаву, протиставляючи анархістів успішну більшовицьку практику. Згодом учений видав монографію про революцію та громадянську війну в Росії,¹¹⁷ де, окрім військово-політичних перипетій війни між червоними та білими, коротко торкнувся й махновської боротьби на всіх фронтах. Загальна оцінка Р. Войном махновського руху та союзних йому анархістів як контрреволюціонерів є негативною, хоча й позбавлена радянських ярликів на кшталт «куркульського бандитизму». В іншій монографії про російське село революційного періоду¹¹⁸ автор зосередив увагу на більшовицькій аграрній політиці, але не виділяв українське селянство та його боротьбу із загальноросійського контексту й виправдовував лінію РКП(б).

Досліджуючи соціально-економічні заходи махновців, Я. Яновіц зазначав, що в 1918–1920 рр. не дозріли умови навіть для зрівняльного соціалізму, не кажучи вже про бездержавний комунізм «вільних комун», який анархісти пропонували як альтернатива більшовицькій владі. Дослідник відзначив провал махновського економічного експерименту і солідаризувався з Л. Троцьким, який назвав вилучення промислових товарів не обміном продуктів, а їх розкраданням. Імпонує автору й порівняння анархічної теорії Л. Троцького з дірявим плащем, який годиться лише на суху погоду.

Я. Яновіц підкреслював, що, незважаючи на декларації анархо-махновського керівництва, їх Південноукраїнська трудова федерація набула державницьких ознак: махновці організовували крайові законодавчі з'їзди та Військово-революційну раду, розподіляли землю, визначали грошову політику, регулювали пресу та придушували конкуренцію. політичні

116Wojna Romuald. W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918-1920. Warszawa: Wyd. Wiedza Powszechna, 1975.

117Wojna Romuald. W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918-1920. Warszawa: Wyd. Wiedza Powszechna, 1975.

118Wojna Romuald. W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918-1920. Warszawa: Wyd. Wiedza Powszechna, 1975.

організації, створили дві структури таємної поліції, контролювали збройні сили та проводили «добровільну» мобілізацію. «У реальному світі неможливо віддати всю владу», — переконує Я. Яновіц. Тому наприкінці він знову використовує цитату з Троцького, який стверджував, що для буржуазії влада є священним привілеєм, для анархістів – диявольським прийомом, а марксистки використовують її для ліквідації приватної власності та звільнення робітничого класу.

Тому американський соціаліст вдався до компіляції та цитування багатьох праць, щоб довести, що практика Махнова не є анархістською, утопічною і не може бути альтернативою єдино правильному більшовицькому державному курсу.

Тому американський соціаліст вдався до компіляції та цитування багатьох праць, щоб довести, що практика Махнова не є анархістською, утопічною і не може бути альтернативою єдино правильному більшовицькому державному курсу. Незважаючи на полеміку та певні спотворення, автору вдалося показати значний розрив між анархістською теорією та махновською практикою.

Загалом як у проанархістських дослідженнях, так і в працях соціалістів є ряд фактів і аргументів, які, очевидно, стимулюватимуть подальші наукові пошуки для підтвердження їхніх поглядів на феномен махновщини. У всякому разі, твори М.Малета, О.Скирди, К.Дарча та ін. є вагомим внеском у розширення джерельної бази та історіографічного простору махновщини.

Монографія Пола Юріча (США)¹¹⁹ залишається одним із найнадійніших комплексних досліджень теоретичних досліджень і практики анархізму в Росії першої чверті ХХ ст. У живій галереї борців за свободу, зображених істориком, чимало місця відведено Нестору Махну.¹²⁰ У цій праці просопографічного змісту вчений наводить свідчення Емми Голдман, взяті з дискусій із «Батьком», про те, що метою селянського ватажка було створення

119Avrich P. The Russian Anarchists. Princeton, New York: Princeton University Press, 1967. IX

120Avrich Paul. Anarchist Portraits. New York: Princeton University Press, 1988.

на півдні України лібертаріанського суспільства, яке могло б слугувати взірцем для всіх. Росії. «Цікаво, що Троцький одного разу зазначив, що вони з Леніним мали намір виділити для цієї мети частину території Махна, але цей проект був зірваний, коли в Україні спалахнули бої між анархістськими партизанами та більшовицькими силами»¹²¹ – цитує автор трохи – відомий факт. Як писав П. Єврич, окрім мужності та військового хисту, «батько», на відміну від інших революційних лідерів Росії, де «ідеологи та організатори форм і цілей революції завжди були вихідцями з інтелігенції, своєю філософією вважав, що «батько» — «батько» — «батько» — «батько» — «батько», «батько» — «батько», «батько» — важливий, політичний, політичний, політичний, політичний, політичний, політичний, політичний, політичний і культурний характер. робітничо-селянського самоврядування завоював маси».¹²²

Як зазначає П. Єврич, анархізм в Україні означав особисту свободу, а відтак і боротьбу проти всіх чужих держав. Коли німці відступали, Махно зумів перебудувати суспільство на засадах самоврядування. П. Єврич згадував, що в січні-квітні 1919 р. махновці організували крайові з'їзди селян, робітників і повстанців для «обговорення господарських і військових питань і контролю за роллю відбудови».¹²³ Разом із заявами про бандитизм у практиці анархістів П. Єврич схвалював анархічний рух та організацію Конфедерації несанкціонованих робіт як відносно привабливу альтернативу радянській диктатурі для мас.

Нестор Іванович Махно, безперечно, одна з ключових постатей нашої вітчизняної історії революційної епохи початку ХХ ст. Про нього сьогодні багато написано різноманітних книг, статей, нотаток, йому присвячуються наукові конференції (здебільшого на Україні), він став героєм белетристичних романів та кіносценаріїв. Проте екранне обличчя анархістського полководця зовсім неоднозначне: автори не прагнули показати історичний образ,

121Avrich Paul. Anarchist Portraits. New York: Princeton University Press, 1988.

122Avrich Paul. Anarchist Portraits. New York: Princeton University Press, 1988.

123Avrich P. The Russian Anarchists. Princeton, New York: Princeton University Press, 1967. IX.

розкрити феномен Махна та махновщини, а лише використовували ім'я для свого персонажа, підкоряючись загальної партійно-ідеологічної лінії, окресленої вищестоящим керівництвом. У принципі для художніх творів така ангажованість – традиційний прийом і в ньому немає криміналу, проте в масовій свідомості відбувається чітке налаштування в потрібному для влади напрямі. Ось і образ Махна на радянському кіноекрані був виведений здебільшого у гротескно-карикатурному вигляді, який не мав нічого спільного з реальним прототипом.¹²⁴

Першим фільмом, ще німим (у 1940-х рр. він був озвучений), в якому вперше в історії кінематографу з'явився Нестор Махно, стала екранізація в 1923 р. дитячого романського приключення-казки Павла Бляхіна «Червоні дияволята». Як сама книга, так і фільм, не претендували на будь-яку історичну достовірність, вважаючи відобразити художніми методами недавнє бойове минуле повсталих проти влади капіталу робітників і селян. Так, не можна назвати серйозними, що відповідають історичній істині, гіперболи на кшталт: «У Гуляй-Полі та по всій Катеринославській губернії розгулювали та грабували мирних жителів банди знаменитого в Україні батьки Махна. Діючи в тилу Червоної Армії, ці банди завдавали незліченної шкоди радянському народу: влаштовували єврейські погроми, грабували бази постачання, вбивали радянських працівників, особливо більшовиків та червоних партизанів. Сільські багатії та буржуї всіляко допомагали їм у боротьбі проти Радянської влади. Вони хотіли повернути старий режим, царя та поміщиків».¹²⁵

За сюжетом повісті трійка легендарних дідлахів – борців з прихильниками царського та буржуазного режимів, що віджили, під впливом прочитаних ними романів Ф. Купера та М. Ріда, відважно і вміло діє в тилу противника, допомагаючи Червоній армії («червоношкірим воїнам»). Махно

124Алтуєв В. З історії діяльності міліції Донбасу (1921 р.). Український історичний журнал. 1968. № 2. С. 95-96.

125Алтуєв В. Участь міліції України в боротьбі з бандитизмом у 1921-1925 роках. Український історичний журнал. 1973. № 10.

вони дають прізвисько Блакитна лисиця – ім'я «злого та підступного апаху». Сам Батька постає перед читачами та глядачами в образі «маленької людини в чорній волохатій папасі, насунутій на лоб», з товстим портфелем (в ньому важливі документи) у руці; ходить «швидкими насіннячими кроками», «по-наполеонівськи» складає руки на грудях, «як вовк у клітці» носить туди-сюди, «до крові кусаючи губи» і т. д. Махно виводять із себе постійно записки, що з'являються в нього, як у фокусника, від одного з головних героїв книги (насправді – героїні Дуняші) – «засланого» козачка Овода – уявного сина старшини Мельниченка, убитого червоними.¹²⁶

Фільм став першим радянським бойовиком і мав колосальну популярність у широкій підліткової публіки. Радянські тінейджери у своїх дитячих забавах намагалися наслідувати головних героїв фільму, про що можна зустріти свідчення сучасників тих років. Під тиском публіки авторам навіть довелося написати продовження під назвою «Савур-могила». Фільм починається з того, що на параді Першої Кінної армії несподівано при тріумфуванні кінноармійців з'являються юні герої і витрушують із мішка взятого ними в полон батька Махна. Проте спільникам отамана вдається підготувати та здійснити його втечу. У гонитві за втікачем «дияволята» опиняються в лігві отаманші Марусі, яка влаштувалась на хуторі Савур-могила.

Кінець фільму закономірний: вірні друзі звільняють Дуняшу, яка потрапила в полон, і повертаються додому з перемогою. Лиходій повалений і покараний.¹²⁷

Про виконавця ролі Махна у фільмі ходять легенди: хоча в титрах фігурує В. Сутирін, але роль відіграв Володимир Кучеренко (за іншою версією – Павло Кравченко), який, можливо, під впливом вживання в образи своїх лихих кіноперсонажів (1927 р. Він ще знявся у фільмі «Беня Крик»,

¹²⁶Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) у монографічних дослідженнях Майкла Палія і Олександра Скирди. Дисциплінарні виміри української історіографії: колективна монографія. К., 2015.

¹²⁷Горак В. Повстанці отамана Григорєва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Історичне дослідження. Фастів: Поліфаст, 1998.

змінивши амплуа, сколотив банду, з якою здійснював численні грабежі в Одеській та Миколаївській губерніях, у Криму та на Кавказі.¹²⁸

Разом з тим друга екранізація за мотивами цієї повісті вже не містить образу батька Махна, якого «з успіхом» замінив білогвардієць Бурнаш, талановито зіграний знаменитим Є. З. Копеляном (до речі, у початковому задумі рімейка зберігався персонаж Махна).¹²⁹

У критичному ключі до образу Махна звернувся й інший радянський письменник – В. Іванов у своєму біографічному романі «Пархоменко», присвяченому легендарному червоному командирі, який загинув у бою махновцями.

Портрет Махно дуже виразний: «головастий кудлатий маленький чоловік у кавалерійських штаних, не зав'язаних знизу» і в калошах, від лестоців «з ним відбувалося те саме, що з п'яницею: спочатку хмеліє і від однієї чарки, а що далі, то міцнішим має бути заряд сп'яніння». Через весь роман проходить лінія міжнародного шпигунства, один із наймитів якого Ернст Штрауб до всього іншого є прихильником анархістських ідей, видає газету «Анархіст» (з гаслом григорівщини: «Бий жидів і грабун буржуїв»), пише анархістські сочі. І зовсім вже неправдоподібно автор зображує останній бій Пархоменка, підсумком якого стає розстріл червоного командира особисто батьком Махном і тут же, як помста, – розгром полками 2-ї бригади («групою Пархоменка») «банди Махна» та початок втечі останнього «через Україну, Бессарабію, Румунію – аж до шинків Монмартра»⁸. Ефектно сказано, але чи це так було?.. Роман Нд. Іванова був екранізований (режиссер-постановник Л. Луков) у розпал Великої Вітчизняної війни – у 1942 р. і мав шляхетну мету підняти патріотичний дух радянського народу в роки варварської німецько-фашистської навали.

¹²⁸Горак В.С. Директорія: потенціал і можливості політичного виживання. Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. К. 1993.

¹²⁹Горак В.С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини. До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1920 роках / ред. кол. І.М. Хворостяний. Київ: Інститут історії НАН України, 1988.

Нестора Махно зіграв улюбленець радянського екрану та глядацької публіки – Борис Чирков, який прославився виконанням головної ролі у трилогії про Максима. Цього разу популярному артисту, за його словами, «треба показати у своєму герої найгірші людські властивості: злість, заздрість, користолюбство, егоїзм, зрада <...>».¹³⁰

Багато сцен вдумливого глядача навряд чи можна розшифрувати, ідентифікувати з історичним персонажем. Та фільм і не був розрахований на це. Головне – провести чіткий поділ між своїми та чужими, інтересами пролетаріату-народу та іншими дрібнобуржуазними пережитками. Зовсім незрозумілий конфлікт між Махном і Григор'євим, який вартував останнього життя. З'являється у фільмі образ троцькіста Бикова, який мечається між Махном і Пархоменком, спочатку – саботажника, потім – ворога-зрадника. Зовсім провокаційним прозвучало з вуст Пархоменка порівняння чорного прапора анархістів з німецькою атрибутикою, хоча це й зрозуміло часом виходу фільму на екрани. Авторами розкручується черговий казковий міф про золото Махно, захований у Друсському лісі, куди й виманює отамана Пархоменка, що сидить у засідці. А золото потрібне Махну, щоб безбідно жити за кордоном, у Парижі. Загалом фільм опереточного плану (багато музичних сцен, з іншого боку, джигітування з шаблями та запеклі бої мають наліт неприродності, награності) зі зім'ятим кінцем (останні титри оповідають про знищення махновщини (мабуть Пархоменка)?) та загибелі 3 січня 1921 р. «славного сина України» А. Пархоменко). Насправді Махно ще довго відбивався від червоних і лише 28 серпня зумів переправитися на румунську територію.¹³¹

З тогочасної рецензії: «Цей фільм присвячений героїці громадянської війни, з'явився у важкі і суворі дні. Знову, як і 1918 року, німецькі війська рвуться донецькими степами за Дон, до Волги <...> Під керівництвом товариша Сталіна розкривається військовий талант Олександра Пархоменка

¹³⁰Горак В.С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини. До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1920 роках / ред. кол. І.М. Хворостяний. Київ: Інститут історії НАН України, 1988.

¹³¹Алтуєв В. З історії діяльності міліції Донбасу (1921 р.). Український історичний журнал. 1968. № 2. С. 95-96.

<...> Під час з'явився фільм « Олександр Пархоменко». Постановник його лауреат Сталінської премії Л. Луков випустив картину у дні, коли знову розгорнулася на Дону велика битва».

Особливо слід виділити образ Нестора Махна в екранізаціях епічного роману А. Н. Толстого «Ходіння по муках». Сам автор намагався вивести знаменитого отамана більш витончено, з особливою заявкою на об'єктивність. У заключній частині трилогії «Похмурий ранок» головний герой твору Вадим Рошин, який розшукує свою дружину Катю, потрапляє до табору махновців. Наводячи довідки про мету свого пошуку, він чує різні характеристики Махна: «Популярна людина. У нього ціла держава та столиця – Гуляй-Поле. Цей по дрібницях не балується».

Сам Махно постає в романі якимсь диваком, невірноваженим психопатом-параноїком, п'яницею, якому властиві «мавп'ячі рухи», клекотіння замість нормального голосу, в очах проскакує «щось уважно-собаче», йому не вистачає «чіток, щоб зовсім бути схожим на ізвіра-послушника» і т. д., але, з іншого боку, він – дуже «хитрий, потайливий, живучи, як стріляний дикий звір»; роздумує, куди й проти кого спрямувати зброю: «Махно пив спирт, не втрачаючи розуму, навмисне дурив і бешкетував, – око його було гостре, вухо чуйне, він усе знав, усе бачив. Злість кипіла в ньому». Ще раніше очима Каті автор роману так представив читачеві зовнішність Махна: маленька людина «в чорному напіввійськовому костюмі. Він здавався переодягнутим монашком. З-під сильних надбров'їв, з западин дивилися карі, шалені, пильні очі. Обличчя було рябуватим, з жовтизною, чисто поголеною – бабиною, і щось у ньому здавалося недозрілим і лютим, як у підлітка. Все, крім очей, старих і розумних».

У першій, трисерійній, екранізації знаменитого роману роль Махна зіграв В. І. Матвеев, і особливого співчуття його екранний герой своєю відразливою зовнішністю (мабуть вміло загримованою) і поведінкою не викликає. Чого тільки вартий кадр зі стріляниною з каруселі, що крутиться, по групі заарештованих махновцями євреїв у його рідному Гуляй-Полі. І це

при тому, що справжній Махно дуже мирно, зі співчуттям уживався з євреями, які навіть воювали в його повстанській армії, а до антисемітизму був нетерпимий (згадаймо, наприклад, його ставлення до Григор'єва)¹⁷. Водночас і у фільмі один із ідеологів анархізму Леон Чорний має явні семітські риси. Гра Віталія Матвєєва хоч і не дуже яскрава, проте малює нашого героя все таким же нервовим, боязким, підозрілим, що при найменшій небезпеці впадає в паніку. Ще більш негативне почуття викликає вигляд начальника контррозвідки Махна Лева Задова, з яким «жартувати не треба», талановитий В. Белокуровим. Зайве говорити, що з реальним персонажем кіношній зовсім не схожий.¹³²

Перед глядачем постає образ збентеженої, невпевненої в собі людини (гризе нігті в небезпечний момент), до несамовитості відстоює явно маревну ідею анархії («ми зруйнуємо фабрики і заводи <...> і створимо вільну вітчизну анархії, де царюватиме лише одне сонце, < ...> щоб у всьому світі були зелені луки і гуляли по них тільки коні і жінки»), до того ж оточеного будь-якої хвилини готових його зрадити напівп'яних людей сумнівної зовнішності. До речі, деяким із них – прототипам реальних історичних персонажів (Феодосій Щусь, Марія Никифорова, Петро Аршинов та ін.) – автори фільму, драматургія якого «страждає багатьма чисто професійними прорахунками», або взагалі не дали права голосу, або вклали дуже примітивні фрази. Знову екранний Махно кричить про владу, захоплену «євреями та комуністами». Крім того, образ Фрунзе вимальований лубочним, неприродним, далеким від реальної живої людини. Командарм говорить з екрану казенно-гаслами фразами, чимось явно стислим, закомплексованим, емоції стримані. Навіть стосунки із дружиною зовні натягнуті, мають відтінок повчальності. Найбільш яскраві сцени: одна – переговори Махна з Фрунзе у чистому полі, де глядачі стають, на думку рецензента, «свідками відкритого зіткнення прямо протилежних моральних, ідейних, психологічних позицій, які є виразом світогляду та революційного прольоту анархізму» (але

¹³²Горак В.С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини. До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1920 роках / ред. кол. І.М. Хворостяний. Київ: Інститут історії НАН України, 1988.

при цьому Махно Фрунзе демонстративно роззброює, а беззбройний сам Фрунзе – невідомо, інша – звернення Махна («мої голуби») до свого війська після отримання ультиматуму Фрунзе з вимогою роззброїтися і здатися.¹³³

Слід також зазначити, що фільм стосується лише одного, хоч майже останнього, епізоду численних спроб оточення та знищення армії Махна. Неодноразово повстанцям, подібно до «невловимих месників», вдавалося успішно виходити, «вислизати» з оточення, завдяки сміливості, спритності, винахідливості самого батька. На відміну від тактики Фрунзе, який намагався взяти числом (причому щоразу оточуючих він поспішно доповідав Москві про знищення банд), Махно майже завжди рятувала витримка, хитрість і хоробрість. У фільмі однозначно демонструється лише правда більшовиків, що допомагає їм розпропагувати махновців. Але насправді була й інша, альтернативна, щоправда – анархістська теорія безвладдя, що також допомагала іншій стороні у справі пропаганди, і нерідко червоноармійці під час війни переходили на бік армії Махна, яка таким чином поповнювала свої лави.

Політичні події нашої країні у другій половині 1980-х – початку 1990-х гг. істотно змінили ставлення до всієї вітчизняної історії, змусивши переглянути багато усталених штампів і стереотипи, що укорінилися. Не залишився поза увагою і образ героя нашої статті – Нестор Іванович Махно з його анархістськими устремліннями та експериментами. З того часу на пострадянському просторі почали з'являтися публікації, біографії, книги та фільми про Махна. Серед останніх великий суспільний резонанс отримав епічний серіал «Дев'ять життів Нестора Махна», знятий за кіноповістю І. Я. Болгаріна та В. В. Смирнова.¹³⁴ І хоча замість старих міфів з'явилися нові художні вигадки (самі автори сценарію стверджують, що створили «свій міф, художньо-романтичний»), вперше глядач побачив позитивний образ

¹³³Горак В.С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини. До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1920 роках / ред. кол. І.М. Хворостяний. Київ: Інститут історії НАН України, 1988.

¹³⁴Горак В.С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини. До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1920 роках / ред. кол. І.М. Хворостяний. Київ: Інститут історії НАН України, 1988.

«перевертня громадянської війни» і отримав можливість задуматися про політичну драматичну доцільність. подій нашої історії початку ХХ ст. Павло Дерев'янка зумів, на мій погляд, талановито втілити у своєму герої основні психологічні риси легендарного командира, незважаючи на власне визнання артиста: «Насправді я лише до кінця зйомок зрозумів, як насправді треба було зіграти Махно. реальному».

Актору вдалося, вживаючись в образ (нехай лише віддалено відбиває реальний історичний персонаж), показати нелегкий шлях зародження, становлення та розвитку особистості Махна, його внутрішній світ, що постійно порушується зовнішніми обставинами, конфліктами, стражданнями, але й тріумфування від досягнутих перемог. Тут уже не кидаються у вічі натяки на карикатурність, ангажованість і кон'юнктуру, що підкоряється злобі дня і владі. І хоча запальність, прояви гніву та помсти – не напускні, награні, а цілком природні, не раз виникають у кадрі, проте герой фільму, виявляється, не схильний до паніки, особистої користі, антисемітизму, озлобленості на всіх та вся. Немає в новому екранному образі, його характері та поведінці всього того, що раніше вселяли радянському кіноглядачеві. Навіть те, що стосується антисемітизму, тут, навпаки, демонструється особливий пієтет Махна стосовно цієї давньої нації (існує понад три тисячоліття проти 400 років козацтва, за зауваженням одного з героїв фільму). Махно навіть створює окрему єврейську роту для захисту Гуляй-Поля від дивізії Шкуро, хоч і потрібно це було для обманного маневру...

Починається 12-ти серійний фільм-епопея з першої експропріації стихійних анархістів Гуляй-Поля, зради, арешту та тривалого ув'язнення героя у Бутирській каторжній в'язниці Москви. У ньому видно ще юнацьку наївність і простодушність, через які проглядаються природні завзятість і мужність. Пройшовши тюремні університети в ідейних анархістів, звільнений Лютневою революцією Махно повертається у рідні краї не просто з ідеєю створення анархістської комуні, а з реальною програмою дій, яку одразу обраний односельцями головою Ради втілює у життя, опираючись на

своїх 57 ків. В образі Махна дедалі більше виявляються рішучість і відповідальність, упевненість у правоті своєї позиції, що особливо яскраво виявляється у діалогах із представниками Тимчасового уряду та більшовиків. Цікаво трактуються авторами зустрічі Махале у Москві з Леніним та Кропоткіним.

Повернувшись у Гуляй-Поле Махно, організовує партизанський рух, своїм нечисленним загоном нападаючи на німецьких окупантів, петлюрівців та місцевих поміщиків, які повернулися на раніше відібрані у них землі. Відпрацьовується стратегія та тактика ведення партизанської війни.

Лев Задов у серіалі вже не той, що був у екранізаціях роману Толстого: він зовсім не «артист імператорських театрів», а бойовий матрос, з яким Махно знайомиться в Цариці на анархічному з'їзді... А ось представник більшовиків Павло Глиба навпаки, не з матросів, як Чугай у Толстого, а з робітників. Він приїжджає в Гуляй-Поле і домовляється з Махном про взаємодію під час штурму зайнятого петлюрівцями Катеринослава. Місто було взяте махновцями і виявилось своєрідним оселком для самого Махна для переосмислення всього характеру своєї боротьби. За сюжетом серіалу Катеринослав, недійсності, коли під час німецької навали Махно змушений був ховатися, його дружині хтось сказав, що він убитий, і вона знову вийшла заміж. Дитина померла. Більше Махна не бачив своєї першої дружини.

Збунтувалися робітники міста, змусивши Махна «зі своєю бандою» залишити місто. Але якщо в місто вони в'їжджали потягом мостом, то назад довелося переправлятися через Дніпро під обстрілом петлюрівців. Мало хто врятувався. Махно в повному сум'ятті висловив готовність покинути свою посаду. Таких кризових ситуацій чимало показано у фільмі, що опосередковано наголошує, що відсутність чіткої дисципліни в умовах воєнних дій згубно позначається на боєздатності. Махно кидається між

необхідністю наведення порядку та анархічною свободою, не обмеженою жодною владою та наказами, колегіальністю ухвалення рішення.¹³⁵

І хоча важко було очікувати від серіалу повноти відображення історичної правди, залишилися деякі питання, що породжують незадоволення та здивування глядачів:

1) Незрозуміло, яким чином формувалася армія Махна, як йому вдавалося швидко поповнювати ряди, що рідшають у бойових діях. І хоча здебільшого це пояснювалося високою популярністю батька у селянського населення півдня України, були й інші підстави, зокрема – невдоволення продрозкладкою, реквізиціями та мобілізаціями від усіх воюючих сторін: білих, червоних, петлюрівців та ін. Велика була сила пропаганди махновців безвладного суспільства, під магією якої селянські маси часто вливали до армії Махна.

2) Глядачу також важко зрозуміти, чому Махно зрештою зазнав поразки. Адже головна причина була не так у втомі селянського населення від міжусобної війни, як у змінах більшовиками своєї економічної політики у селі. Хоча реформи й носили, як виявилось, тимчасовий характер, але змогли завдати відчутного удару по опонентам та загасити пожежу міжусобиці.

3) Цілком поза увагою авторів залишилися соціальні експерименти М. Махна щодо створення анархічного суспільства у звільненому ним Гуляйпільському районі. Адже не широкі теоретичні міркування про безвладне суспільство, а практичне втілення в життя анархістських ідей визначало сенс боротьби та життя легендарного батька.

4) Важко за змістом фільму зрозуміти, чому він так названий. Де ці дев'ять життів народного полководця? Як автори вели підрахунок? Чи це ефектна метафора в епоху електронних ігор? У долі реального Махна, напевно, можна нарахувати і більше ситуацій, в яких він, будучи на волосині від смерті, знову відроджувався. Чого тільки варті його численні прориви з міцно начебто замкнутих кілець оточення Червоною армією 1921-го.

¹³⁵Горак В.С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини. До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1920 роках / ред. кол. І.М. Хворостяний. Київ: Інститут історії НАН України, 1988.

5) І, звичайно, останні роки життя М. І. Махна заслуговують на їх пильніший розгляд. Були тут поневір'яння, розпач, хвороби, але було чимало й щасливих днів, достатньо звернутися до спогадів та щоденників самого Нестора Івановича та його сподвижників.

То яким же був Нестор Махно? Якщо коротко: невисокого зросту, непоказний, з запалими щоками, болісного вигляду з довгим спадаючим волоссям, з пронизливим поглядом на гіпнолиз, володів усіма видами зброї. За характером – неврівноважений, запальний, суперечливий, рухи нервові, рвучкі. Були істеричні напади. Мав особливу силу переконання, розмовляв з великим піднесенням, хоча й не володів ораторським мистецтвом – мова його була нервовою, безладною, нескладною, з повторами. Відрізнявся особистою хоробрістю та жорстокістю, у складних ситуаціях зберігав холонокровність та самовладання. Не був байдужий до алкоголю, але умів себе стримувати, у бойовій обстановці за пияцтво розстрілював. Були власними Махно мстивість, ненависть до зрадників, підозрілість і патологічна недовірливість. І водночас в історію Махна увійшов як геній партизанської війни, талановитий стратег та тактик, організатор та пропагандист, народний герой. Він користувався особливою любов'ю селян півдня України, котрі великодушно прощали йому різні «шорсткості» його характеру та натури, зберігши його вигляд у різноманітній народній творчості.

Автори «Дев'яти життів Нестора Махна» та багатосерійної екранізації теж зверталися до різних джерел, коли писали свій роман та знімали фільм. Однак особливого довіри до цих джерел не відчували. «Що ж відбувається з реальним героєм, оточеним такою кількістю фактів, що суперечать один одному?». – запитують автори й відповідають: «Він перетворюється на міф <...> Ну і нехай <...> Міф неминучий. Образ Махна справді зітканий із протиріч»³⁴. Ось і вийшов новий художньо-романтичний міф.

Серіал тим добрий, що привернув увагу не так до феномену Махна та махновщини, як до анархістських теорій безвладного суспільства, що особливо актуально в умовах сучасної капіталістичної експлуатації та

політичного свавілля. Але в оцінках серіалу можна зустріти найсуперечливіші думки: від нестримного захоплення до повного відторгнення і неприйняття. У досить їдкій рецензії, опублікованій у російській комуністичній «Правді», фільм оголошений химерою, пасквілем, «великим комом бруду, спрямованим в історію Вітчизни». Махно «зображений тут «народним заступником», який за недомислом своїм потрапив на гачок до більшовиків». Повна свобода, яку вирішив захищати батька Махна, «закономірно обернулася хаосом, всюдозволеністю та бандитизмом».

А якщо в «образі головного героя, захисника пригнобленого народу, виникає у глядачів несподівана переключка із сучасністю», то це, на думку критика, не заслуга авторів серіалу, а «далеке відсвітлення самого історичного героя». ¹³⁶

Таким чином, якщо уважно подивитися на образи наших кіношних Махно, представлених за всю історію художньої екранізації подій вікової давності, то жоден з них не дає нам справжнього уявлення про цю непересічну особистість. Так, автори цих екранізацій і не прагнули до портретної подібності, закладаючи у свої твори зовсім інші цілі та завдання. Про це вони, до речі, відверто заявляли у різних публічних чи приватних виступах, щоб, у тому числі, надмірно не дратувати своїх істориків-опонентів. Разом з тим, усі ці фільми були популярними у глядачів та несли певне ідеологічне навантаження у широкі маси, викликали відповідні емоції. Можливо, нові, ближчі до прототипу, образи Махна у нас попереду.

¹³⁶Горак В.С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини. До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1920 роках / ред. кол. І.М. Хворостяний. Київ: Інститут історії НАН України, 1988.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи вищевикладене слід зазначити, що Нестор Махно був справжнім народним героєм, який народився під час революційної хвилі в Україні. Завдяки своєму розуму, організаційним та військовим здібностям, він зміг організувати масовий повстанський рух серед селян, який охопив практично всю південну Україну. Він був справжнім захисником українського селянства від ворогів. На території, яку контролював Махно, він зміг реалізувати свою ідею - створити анархо-махновську республіку, яка навіть під час постійної війни зуміла продемонструвати свою життєздатність. Нажаль, Махно, укладаючи воєнний союз з Петлюрою в 1919 році, не зміг знайти спільної мови з керівництвом Директорії УНР, що стало однією з причин поразки українських національно-визвольних змагань у 1917-1921 роках.

Збірка «По океану на ровері» унікальна створеним автором топосом безперервної пам'яті: зафіксований у назві принцип подорожі, як і географічний, мають тут фактично другорядне значення. Розуміння топосів як точок активації спогадів у пошуках себе з метою подальшого мислення на основі побаченого та запам'ятованого дає унікальний ефект тілесного топосу в цілому, оскільки певні географічні факти накладаються на свідомість автора, активізуючи спогади. , стимулюючи появу чудового своєю унікальністю та універсальністю есеїстичного дискурсу. Вони є лише тлом думки, своєрідним дзеркалом свідомості письменника, точкою активізації та збереження пам'яті, а також акумуляції індивідуальних переживань, які активізують есеїстичну творчість митця. У творах збірки «По океану на ровері» відсутній елемент подорожі як такої, дискретні місця суттєво послаблені. Навпаки, вони зумовлюють менталітети, які принципово не змінюються у творчості В. Махна, якщо порівнювати аналізовану збірку з першою збіркою нарисів «Котилася торба». Основною їх основою є пошук себе в амбівалентному та суміжному просторі світу, самоототожнення з ним, і

цей процес безмежний. Тому системне осмислення художнього відтворення цих процесів у всіх збірках В. Махна («Котиться мішок», «Околиці і межі», «По океану на ровері») може стати предметом подальших досліджень.

Тож зазначимо: стереотипне навіть серед експертів уявлення про те, що політичної системи махновського руху не існувало, або що це був принаймні виключно анархістський, а точніше анархо-комуністичний проект, є безпідставним. Політичне керівництво діями махновців у 1917–1921 рр. здійснював конгломерат переважно українських соціалістичних груп, як анархістських, так і державницьких. У даному випадку ми маємо справу з представниками політичного напрямку, який умовно можна назвати націонал-анархістами, за аналогією з націонал-соціалістами УНР чи пізнішими націонал-комуністами 1920-х років. Крім того, махновський рух ніколи не був суто анархістським явищем, анархомахновці постійно намагалися залучити до співпраці інші соціалістичні партії, оскільки трактували анархізм лише як форму соціалістичного вчення без національності.

Отже, незважаючи на переїзд Василя Махна з України до Америки, мандрівний спосіб життя українського етнотипу в авторській презентації залишається самообразом, оскільки письменник не перестає ідентифікувати себе як українця. Я-образ у творчості Василя Махна здебільшого постає у формі спогадів, виражених згадками про родичів поета: матері, батька, діда, прадіда тощо. Я-образи набувають у письменницькій рецепції теплих і затишних рис, водночас близькі Я-образи дещо ідеалізуються, оскільки змальовуються такими, якими хоче запам'ятати ліричний герой чи автор. У поетичній ретроспективі серед образів українців відчуваються ліричні герої, які в текстах Василя Махна часто ототожнюються з образом самого автора. Я-образ у поезії репрезентують і випадкові представники українського етносу, але вже не за допомогою спогадів ліричних героїв, а в сьогоденні. Сучасні українці в авторській рецепції вже частково набувають рис відчуженості. Головним залишається сприйняття ліричного героя у свідомості цих образів: поет-емігрант став гетерообразом у рецепції власного етносу. Ностальгічне

змалювання образів рідних, відчуття іноземця серед сучасників свідчать про те, що письменник уже усвідомлює свою віддаленість від українського етносу, але все ж не перестає ідентифікуватися з ним, бо його ліричний герой болісно сприймає те, що він стане іноземець у прийомі багатьох своїх співвітчизників.

Етнічна свідомість, її вплив на тексти, диференціація гетеро- та Я-образу, категорії свого/чужого (чи свого/чужого) заслуговують на подальші дослідження в галузі літературознавства не лише на прикладі поетичних текстів Василя Махна, а й на прикладі поетичних текстів Василя Махна. напр. у творах різножанрових авторів, оскільки вони порушуються та аналізуються, проблематика не втрачає, а навпаки набуває актуальності в епоху глобалізму, коли кордони все більше стираються, а питання самоідентифікації стає все більш складним.

Махно був прямо зображений у цій поемі під ім'ям бандита Номаха (про що свідчив сам поет). Єсенін навіть хотів назвати поему іменем цього героя: Но-мах і значить Мах-но; поет просто переставив склади прізвища.

Нестор Махно безперечно займає своє місце серед видатних особистостей ХХ століття. В його особі були об'єднані воля, бажання і енергія широких мас. Ще за життя про нього склалися численні легенди, перекази, бувальщини, пісні. Портрет "батька" Махна творився засобами наукової і художньої літератури, і якщо в перші роки революції цей процес був природним, то потім, під диктатом пануючої ідеології, він став цілеспрямованим і необ'єктивним.

Творчий доробок письменників 20-х років залишив для нащадків реалістичну прописаність образу відомого повстанського отамана України, який зумів створити одну з найбоездатніших армій громадянської війни, багатовимірність характеру, вдачі Нестора Махна, встиг об'єктивно передати їх ознаки, надати художньої переконливості феномену вождя селянських мас до того, як почалося його брутално-глумливе спотворення.

В результаті аналізу комплексу літератури виявлено наступні досягнення сучасної української історіографії у вирішенні окремих дослідницьких проблем встановлено, що:

- вже у 1990-х роках. побачили світ монографії В. Верстюка, В. Волковинського, В. Савченка, О.Тимощука, В. Чопа, в яких було введено в наукове звернення недоступні раніше джерела та закладено основи об'єктивного дослідження історичної ролі М. Махна та очолюваний ним рух – основи сучасної дослідницької парадигми. Надалі найбільш тематичний охоплення та системність дослідження історії махновського руху спостерігається в монографіях Д.Архірейського, В.Савченка, Г. Турченка, В. Чопа та І. Лимана тощо.

- характерною для республіки стала децентралізація досліджень (Київ, Одеса, Дніпро, Запоріжжя, Донеччина, Полтавщина та інші регіони), що засвідчує широку зацікавленість темою українських вчених;

- У новітній вітчизняній історіографії всебічно розроблено питання загального стану селянства Південної України під час революції, передумови та причини формування махновського руху, військової складової та ідеологічної діяльності махновців. Розпочато дослідження махновських рейдів у різні регіони та дії місцевих махновських формувань;

- сучасні дослідники зазначають, що махнівський рух не мав чіткої структурованості соціальної бази, основу якої становило українське селянство, з «домішками» дезертирів, інших груп населення, яке ставило собі завдання боротися за землю та свободу на різних етапах з денікінщиною чи більшовизмом чи просто задовольняти власні матеріальні інтереси. Це зумовило розбіжність у класифікації та оцінках чисельності повстанських загонів М. Махна у 1918–1921 роках.

- практично всі сучасні науковці відійшли від радянських оцінок руху як політичного бандитизму та розглядають феномен махновщини у контексті стихійного селянського руху (переважно – в Російській Федерації),

соціального крила української революції (переважно українські історики) або як вияв «селянського анархізму» (М.М.). Н. Малет, О. Скірда та ін);

- досить детально але неоднозначно висвітлено ідеологічну специфіку махновщини: одні дослідники зійшлися на тому, що анархічність махновського руху виявлялася формально – у гаслах самоврядної трудової громади, економічної свободи та протиставленні себе будь-якій владі зверху, але зауважують, що мала державні форми. Інші дослідники наполягають на суттєвому впливі на повстанців та самого М. Махна анархістських ідей та використовують термін «анархо-махновщина».

- продовжується науковий дискурс з визначення місця махновського руху в Українській революції 1917-1921 рр. та рівня національної свідомості Отця Махна та його «хлопців». Така думка властива і частині українських істориків, тоді як інші фахівці (Д. Архієрейський, В. Масненко, В. Савченко, Г. Турченко, В. Чоп та І. Лиман та ін.) наводять докази значного впливу на Махна та махновців національного та козачого фактора. Слід уваги судження Г. Турченка про те, що як Південна Україна переживала трансформацію «з селян у націю», так і анархісти зазнавали впливу української ідеї;

- залишаються дискусійними питання періодизації махновського руху. Історики надавали різні періодизації махновщини за різними критеріями (політичними, військовими, організаційними тощо), проте більшість учених визначали три етапи махновського руху за соціально-політичними ознаками.

Дослідники здебільшого зосереджувалися на одній чи кількох рисах махновського повстанського руху: військово-політичних, соціально-класових, національних чи громадянських у контексті загальнолюдських цінностей, але на сучасному історіографічному етапі очевидний брак комплексних наукових оцінок. Махнова, синтетичні історіографічні та історіософські праці на цю тему. Найбільше відстає історіографічне вивчення зарубіжної літератури, яка практично не включена в пострадянський дослідницький простір, так само, як не включені в науковий дискурс «далекого» зарубіжжя русистика і особливо українознавство. Наприклад, М.Малет провів порівняльний аналіз

Махновщини та Антонівщини, а Ф.Шнель досліджував психологію повстанців, яка не знайшла належного розвитку в русистиці та українознавстві.

Відкривалися нові перспективи «фірмових» емпіричних досліджень мікроісторії, історії повсякденності та регіональної історії, які б доповнювали загальну палітру яскравого минулого махновського руху. Для цього ще є велика кількість неопрацьованих архівних матеріалів, періодичних видань, у тому числі зарубіжних.

Наявний великий масив літератури про махновський повстанський рух та особистість його керівника потребує подальшого системного узагальнення та визначення як сучасного стану розробки теми, так і перспективних векторів наукового осмислення існуючих концепцій і напрямків досліджень на основі сучасних методологічних підходів. . , досягнення критичного джерелознавства та інтелектуальної історії. Оскільки завданням історіографії є вихід на новий рівень постановки проблем історичного синтезу, представлена праця є лише першим кроком у цьому напрямку, за яким мають відбутися більш розширені публікації «махновців». Чекає на себе і повне документальне видання, укладачі якого змогли б зібрати всі основні дані з російських, українських і «далеких зарубіжних» архівів і відкритих джерел, що проливають світло на феномен махновського руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Словник іншомовних слів / укл. Л.О. Пустовіт та ін. К.: Довіра, 2000. 1018 с.
2. Енциклопедія історії України у 10 Т: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.
3. Енциклопедія історії України у 10 Т: Т. 6. Ла - Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.
4. Енциклопедія історії України у 10 Т: Т. 7. Мл - О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.
5. Грицак Я.Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: Навч. посібник. К.: Генеза, 1996. 360 с.
6. Декларація Революційно-повстанської армії України (махновців). Олександрівськ, 1919.
7. Історія України: Джерельний літопис. К.:КВІЦ. 2012. 832 с.
8. Волковинський В.М. Батько Махно. К.: Товариство «Знання» України, 1992. 48 с.
9. Панасенко Ю. Махновський рух на Гуляйпільщині / Україна: історія, культура, пам'ять. К.: ІВЦ Ви-во «Політехніка», 2009. 349 с.
10. Мамченкова О. Вільна енергія. Кореспондент № 41, 2011, С. 64-66.
11. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917– 1921 рр. К.: Альтернативи, 1999. 320 с.
12. Історія України в особах: XIX-XX ст./ І. Войцехівська (кер.авт.кол.). К.: Україна, 1995. 479 с.
13. Гетьманчук М.П. Військові формування Нестора Махна періоду національно-визвольних змагань українського народу (1918–1921 рр.) URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/30015/1/23_171-180.pdf

14. Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокаліття. Історичні есе. Т. 2. К.: Основи, 1994. 573 с.
15. Шурхало Д. Нестор Махно намагався поєднати два ідеали: анархії та Запорозької Січі – дослідник. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30226380.html>
16. Легендарний син Гуляйпілля: до 125-річчя від дня народження Н.І. Махна: біобібліографічний покажчик. Вид. 2-ге доп. і перероб. Запоріжжя: ЗОУНБ ім. Горького, 2013.
17. Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919–1920 рр.: історія історіографії, критерії та історіографічна періодизація проблеми URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/series/vmv/vipusk8/20.pdf>
18. Махно В. Уздовж океану на ровері. Київ : Yakaboo Publishing, 2020. 336 с.
19. Саєнко В. Синестезія як якість поезики ліричного твору. Поетика художнього тексту. Матеріали доповідей і повідомлень. Київ-Херсон. 1996. С. 275–276.
20. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 рр. Харків: КСД, 2017. 400 с.
21. Новополин Г. Махно и гуляйпольская группа анархистов: По официальным данным. Каторга и ссылка. 1927. No 34. С.70-77.
22. Гак А. Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку. Новий Ульм, 1973. 340 с.
23. Савченко В.А. Анархістський рух на Україні в 1905-1907 рр. Наукові праці з питань політичної історії. Київ, 1991. Вип.169. С.138-147.
24. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Київ: Проза, 1993. 576 с.
25. Штрихи к портрету Н.Махно: Документы и материалы. Дружба народов. 1991. No 6. С.106-129.
26. Махно Н. Воспоминания. Кн.1. Київ: Україна, 1991. 176 с

27. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. Київ: Перліт продакшн. 1994. 364 с.
28. Аршинов П. Історія махновського руху. Берлін, 1923. 276 с
29. 3-й Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенограма. Харків, 1932. 360 с.
30. Матеріали НКВС УСРР. ЦДАВО України (Центр. держ. арх. вищ. органів влади та упр. України). Ф.5. Оп.1. Спр.25.
31. Шлях до волі. 1919. 27 листопада.
32. Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини Літопис революції. 1930. № 1. С.62-84.
33. Сінченко О. «Безгрунтянство» як екзистенціальна проблема в повісті «Без ґрунту» В. Домонтовичай «Еней та життя інших» Юрія Косача. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер.: Філологічні науки.* 2015. Вип. 6. С. 159–167.
34. Калинюшко О. Мандри як еміграція: літературний персонаж у пошуках самоідентичності (збірка оповідань Василя Махна «Дім у Бейтінг Голлов»). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Філологічні науки. Літературознавство».* 2016. № 1 (326). С. 127–132.
35. Гундорова Т. Василь Махно, або Як стати американським поетом : вступна стаття. Махно В. Поет, океан і риба: вибрані вірші (1993–2018). Харків: Фоліо, 2019. С. 3–14.
36. Кочерга С. Пограниччя як текст: ретроспекція сучасної романістики. Геопоетичні студії. *Науковий альманах. Феномен місця / за ред. Х. Семерин. Острог : Видавництво НаУОА, 2020. Вип. 5. С. 6–15.*
37. Махно В. Поет, океан і риба : вибрані вірші (1993–2018). Харків : Фоліо, 2019. 496 с.
38. Махно В. Одновітрильний дім. Львів : ВСЛ, 2021. 144 с.
39. Рубчак Б. Кам'яні баби чи світовид? С. 89–100. URL: <http://sites.utoronto.ca/elul/Struk-mem/Rubchak-Works/Kamiani-baby.pdf>

40. Будний В. Розгадка чарів Цірцеї: національні образи та стереотипи в освітленні літературної етної-магології. *Слово і час*. 2007. № 3. С. 52–63.
41. Махно В. Ровер: вибрані вірші та есеї 2011–2014. Тернопіль : Крок, 2015. 230 с.
42. Дизерінк Х. Імагологія та питання етнічної приналежності. *Літературна компаративістика*. К. : Стилос, 2011. Вип. IV. Ч. II. С. 382–395.
43. Михайлюта В. П. Образ Нестора Махна у творах українських письменників. Наукова достовірність і художній домисел: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. В. П. Михайлюта; Запорізь. держ. ун-т. Запоріжжя, 1999. 20 с.
44. Тимощук О. В. Анархо-комуністичні формування М. Махна. Вересень 1917 – Серпень 1921 року. URL: <http://www.makhno.ru/lit/book8.php>.
45. Антонов-Овсієнко В. А. Записки про громадянську війну/ Володимир Антонов-Овсієнко. У 4 т. М.-Л.: б / в, 1928-1933. URL: http://militera.lib.ru/h/antonov-ovseenko_va01/index.html.
46. Ленін У. І. Листи (жовтень 1917 – червень 1919) / ПСС. Т. 50.
47. Громадянська війна на Україні 1918-1920: Сб.документів і матеріалів. В 3 т. 4кн. К.,1967.
48. Савченко В. А. Зрада «Батьки» Махної «Залізна мітла» Л. Д. Троцького (Причини наслідки махновського заколоту 1919 р.). URL: <http://www.makhno.ru/st/106.php>.
49. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Махно: історичні оповідання. К.: б/в, 1993. 592 с.
50. Українська РСР у період громадянської війни 1917-1920 рр. У трьох томах. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1967 р.
51. Толстой А. Н. Ходіння по муках. URL: http://az.lib.ru/t/tolstoj_a_n/.
52. Ходіння по муках. Екранізація. URL: <http://kinofilms.tv/film/xozhdenie-po-mukam-serial/31738/>.
53. Багрицький Е. Дума про Опанаса. URL: http://lit.peoples.ru/poetry/eduard_bagritskiy.

54. Сахновська Л. М. «Дума про Опанаса» Є.Г.Багрицького: ідейно-образна структура: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.02. Тавр. нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. Сімф., 2002. 20 с.

55. Червоні диявлята. Екранізація. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=oFU6jyJdIZs>.

56. Фочкін О. Від «Червоних дияволів» до «невловимих месників»/ Читаємо разом. 2011 грудень. URL: <http://www.chitaem-vmeste.ru/pages/material.php?article=285&journal=98>.

57. Ірчан М. Махно та махнівці. Архів старих газет. URL: <http://oldnewspapers.com.ua/node/499>.

58. Поліщук К. Гуляйпільський батько. Львів: Фенікс. 1991. 221 с.

59. Качуровський І. Клім Поліщук. З тих, хто повернувся, щоби померти. Радіо Свобода. 2014 – вересень. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24500353.html>.

60. Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) у монографічних дослідженнях Майкла Палія і Олександра Скирди. Дисциплінарні виміри української історіографії: колективна монографія. К. 2015.

61. Ковальов М.В. Критика махновського руху сучасними зарубіжними дослідниками соціалістичної орієнтації. The 4th International scientific and practical conference “Modern directions of scientific research development” (September 28-30, 2021). BoScience Publisher, Chicago, USA. 2021.

62. Berkman A. The Bolshevik Myth. New York: Boni and Liveright, 1925.

63. Voline V. La Révolution inconnue 1917-1921: documentation inédite sur la Révolution russe. Paris, 1947.

64. Joll James. The Anarchists. Cambridge: Harvard University Press.1980. P. 169.

65. Ternon Yves. Makhno: la révolte anarchiste. Bruxelles: Complexe, 1981.

66. Ternon Yves. Makhno: la révolte anarchiste ... P. 3-5, 47-48.

67. Shukman Harold. The Blackwell Encyclopedia of the Russian Revolution. New York: Basil Blackwell, 1988.
68. Malet M. Nestor Makhno in Russian civil war ... P. 155-156.
69. Wojna Romuald. W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918-1920. Warszawa: Wyd. Wiedza Powszechna, 1975. 326 s.
70. Avrich P. The Russian Anarchists. Princeton, New York: Princeton University Press, 1967. IX.
71. Avrich Paul. Anarchist Portraits. New York: Princeton University Press, 1988.
72. Алтуєв В. З історії діяльності міліції Донбасу (1921 р.). Український історичний журнал. 1968. № 2. С. 95-96.
73. Алтуєв В. Участь міліції України в боротьбі з бандитизмом у 1921-1925 роках. Український історичний журнал. 1973. № 10. С. 119-124
74. Горак В. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) у монографічних дослідженнях Майкла Палія і Олександра Скирди. Дисциплінарні виміри української історіографії: колективна монографія. К., 2015. С. 411–461.
75. Горак В. Повстанці отамана Григорєва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Історичне дослідження. Фастів: Поліфаст, 1998. 220 с.
76. Горак В.С. Директорія: потенціал і можливості політичного виживання. Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. К. 1993. С. 74-76.
77. Горак В.С. Про соціально-класову суть анархо-махновщини. До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1920 роках / ред. кол. І.М. Хворостяний. Київ: Інститут історії НАН України, 1988. С. 11–15.

Резюме

У дипломній роботі досліджено образи Нестора Махно в українській літературі, театрі та кіно ХХ-ХХІ століть. У науковій роботі було висвітлено трансформацію та еволюцію образу Махно в різних формах мистецтва. Особливу увагу приділено аналізу символіки махновщини, взаємовідносинам Махна з іншими лідерами революційного руху, зокрема з Симоном Петлюрою, та впливу цих відносин на результат українських національно-визвольних змагань. Було проведено порівняльний аналіз художніх творів, які відображають різні аспекти образу Махно, від героїчного до трагічного, що свідчить про його багатогранність і значущість в українській культурній пам'яті. Досліджено також зміну історичного контексту і суспільних уявлень, які вплинули на формування та сприйняття образу Нестора Махно в різні періоди.

Summary

The thesis investigated the images of Nestor Makhno in Ukrainian literature, theater, and cinema of the 20th-21st centuries. The research paper covered the transformation and evolution of Makhno's image in various forms of art. Special attention was given to the analysis of the symbolism of the Makhnovshchina, Makhno's relationships with other revolutionary leaders, particularly Symon Petliura, and the impact of these relationships on the outcome of the Ukrainian national liberation struggle. A comparative analysis of literary works reflecting different aspects of Makhno's image, from heroic to tragic, was conducted, highlighting his multifaceted nature and significance in Ukrainian cultural memory. The study also examined the changing historical context and societal perceptions that influenced the formation and perception of Nestor Makhno's image in different periods.